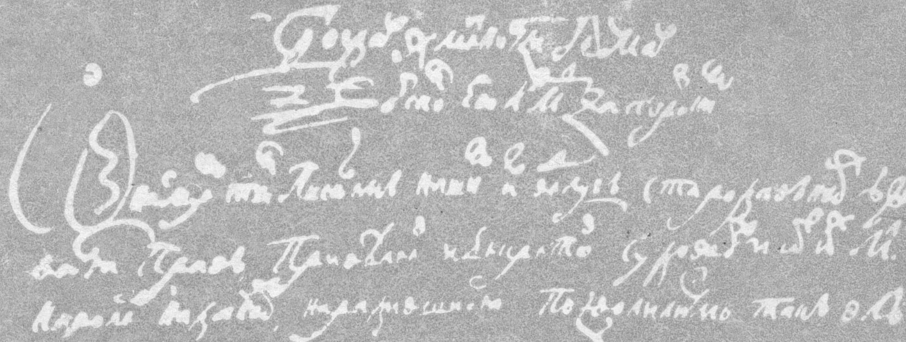
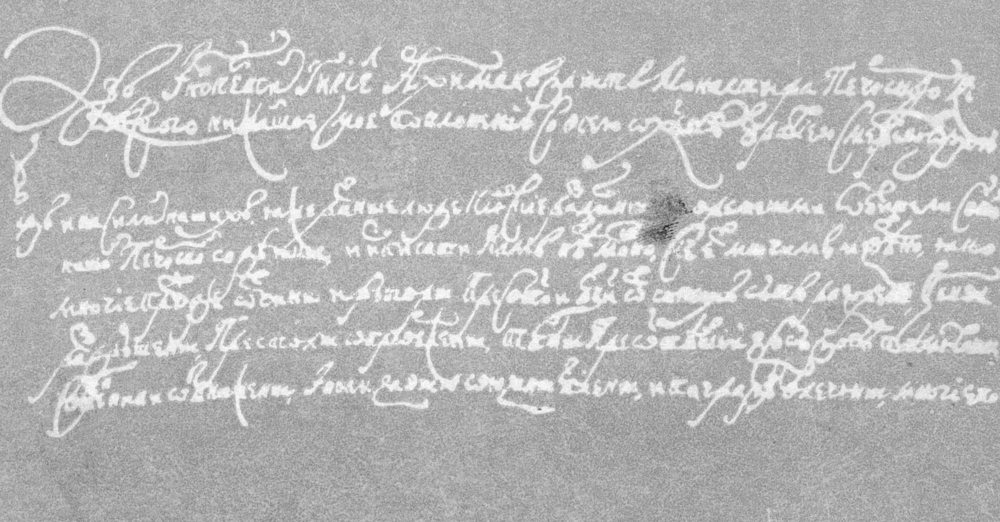

В. В. Панашенко

ПАЛЕОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО СКОРОПИСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

ВСТУП

Радянські історики приділяють велику увагу дослідженню історичного минулого нашої країни. Шлях до його пізнання лежить через всебічне і глибоке вивчення історичних джерел, зокрема писемних пам'яток минулих сторіч, дослідження яких неможливе без знання палеографії — однієї з спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Завдання палеографії вчені визначають по-різному [1]. До цього часу триває полеміка про значення палеографії для історичної та філологічної наук, а звідси — різне розуміння і визначення завдань цієї дисципліни. Незважаючи на розбіжність у визначенні методу і завдань палеографії, всі радянські палеографи зійшлися в основному — палеографія вивчає рукописні пам'ятки, написані на пергаменті, папері та бересті.

Палеографія як історична дисципліна вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток (знаки писемності, матеріал, художні прикраси, оправу, формат та ін.) в їх розвитку і взаємозв'язку, що дає можливість не тільки правильно прочитати тексти, а й визначити час, місце їх написання, авторів, літературне та історичне походження, встановити їх достовірність й оригінальність [2].

Сукупність органічно пов'язаних і взаємообумовлених елементів зовнішньої форми рукописних текстів пояснюється сукупністю історичних умов, за яких вони виникли. Тому палеографія може досягти значних успіхів у вивченні еволюції зовнішніх ознак письма лише в тісному зв'язку з дослідженням загального процесу історичного розвитку на основі марксистсько-ленінської методології. Графічні зміни тісно пов'язані з історією мови, зовнішнім проявом якої є письмо, а отже й з історією суспільства.

Палеографія як спеціальна історична дисципліна має двобічний аспект дослідження — теоретичний і практичний. До першого відноситься вивчення історії письма, що є частиною історії культури народу, зокрема українського, і водночас — частиною історії світової культури. Другий аспект дослідження включає оволодіння сумою практичних навичок, що дають можливість читати рукописні пам'ятки, визначити час і місце їх написання, автентичність та історію виникнення. Складність читання рукописів для дослідника полягає не лише в змісті, а й у графічному зображенні тексту, розуміння якого без палеографічних навичок є перепоною для правильного прочитання.

Предметом дослідження української палеографії є пам'ятки, написані українським письмом. Українська палеографія тісно пов'язана з розвитком російської та білоруської палеографії, оскільки мала єдиний корінь письма і протягом віків залишалась спільною і дуже близькою його графічна основа. але є багато відмінностей мета нашої роботи вказати на ці відмінності і проаналізувати їх з точки зору пластики

[1] М. В. Кукушкина. Советская палеография.— Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 1. Л., 1968, стор. 75—85.

[2] Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1956, стор. 3.

В історичній науці відповідно до еволюції графіки слов'янського письма визначено три основні етапи його розвитку в нашій країні — устав, півустав і скоропис.

Устав — найдавніший, характерний для XI—XIV ст. тип письма, літери якого писалися окремо і здебільшого на однаковій відстані одна від одної (без розподілу тексту на слова) перпендикулярно до рядка, правильними лініями та закругленнями і рівним натиском. Устав більш раннього періоду (XI — XII ст.) відрізняється від уставу пізнішого часу (XIII — XIV ст.). Для визначення особливостей графіки уставного письма вживаються терміни — ранній та пізній устав. Ранньому уставу властиві форми літер, що наближаються до квадрата, висота і середня ширина яких близькі за розміром.

На зміну уставу приходить півустав, основні графічні елементи якого менш правильні, тип письма не строго послідовний. Геометричний принцип у півуставі порушується: прямі лінії допускають кривизну і загостреність, вони зігнуті і не завжди співпадають з правильною дугою, відстань між літерами не витримується. Півуставне письмо досить часто бувало з нахилом, що мало сприяти прискоренню письма. Хронологічно поява півуставу відноситься до XIV ст. Щодо графічних особливостей цього типу письма, то для його детальнішого визначення вживаються терміни: ранній півустав, пізній півустав, каліграфічний півустав, діловий півустав, біглий півустав.

Скоропис — третій за часом тип письма. Питання конкретного тлумачення змісту цього терміну, а звідси і походження скоропису, до нашого часу залишилось однією із не вирішених до кінця проблем. «Скоропис є почерк, розрахований на суттєве прискорення процесу письма» [3], «скоропис — третій за часом тип почерків руських рукописів... і з'являється насамперед з метою задоволення все зростаючих потреб у написанні різного роду грамот, ділових записів, книг і т. п.» [4], «скоропис, як показує сама назва, є тип письма, що прискорює його процес» [5], скоропис — «особливий тип ділового письма», «бігле письмо», «почерк, розрахований на суттєве прискорення процесу письма» [6] тощо,— читаємо в різних підручниках та дослідженнях з палеографії. Крім того, для характеристики певних графічних особливостей попередніх типів письма — уставу та півуставу — вживаються терміни: «біглий почерк», «уставний скоропис», «зв'язний скоропис», «діловий півустав» та ін. Отже, під одним терміном — скоропис — ототожнюються різні палеографічні категорії — тип письма і почерк. Відомо, що в межах одного типу письма існує безліч почерків (почерком називаємо письмо з індивідуальною манерою зображення літер та інших графічних ознак). Щодо цього, на нашу думку, має рацію М. М. Розов, який пропонує скорописом вважати лише таке письмо, в якому послідовно і радикально відпадають основні графічні особливості уставу і півуставу — принцип дволінійності письма в цілому і прямолінійність більшості елементів, що складають літеру. Всі елементи біглого письма, що спостерігаються в межах уставу чи півуставу, були лише передумовою, проявом тенденції скорописання (поняття скоріше психологічне, ніж графічне), але ніяк не скорописом — новим і небаченим до того часу типом письма, в основі якого лежить нова, своєрідна графічна система. На цій підставі, а також враховуючи сприятливі умови, насамперед соціально-економічні, М. М. Розов відносить появу скоропису

[3] В. Н. Щепкин. Русская палеография. М., 1967, стор. 135.
[4] Н. С. Чаев и Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1946, стор. 145.
[5] И. Ф. Колесников. Палеография документальной (архивной) письменности.— «Архивное дело», 1939, № 4/52, стор. 20.
[6] Л. В. Черепнин. Русская палеография, стор. 26, 30, 247.

як типу письма на початок XV ст. [7], всупереч існуючій до цього часу думці про зародження скоропису у XIV ст.

Найбільшого розвитку скоропис досягає в XVII ст., коли значне розширення господарського, адміністративно-урядового, судового листування, збільшення документації дипломатичного характеру тощо ускладнюють функції та завдання письма. Важливим чинником широкого розповсюдження скоропису в цей час є прагнення забезпечити швидкі темпи письма і максимальну економію часу.

Від уставу та півуставу скоропис відрізняється як загальним характером, так і начерком окремих літер. Якщо в уставі та півуставі є невелика кількість варіантів зображення літер, то в скорописі таких варіантів досить багато. Не лише окремі писарі писали по-різному, але один і той же писар міг писати одну і ту ж літеру різними начерками в одному документі і навіть в одному слові.

Українське письмо, зокрема скоропис, відрізняється від російського та білоруського як різними начерками одних і тих же літер, так і характером письма в цілому. Йому властиві свої особливі різновидності, що склалися залежно від місцевих традицій в письмі, кожна з яких мала свій стиль, що відрізняв письмо однієї традиції написання від іншої.

Склалося так, що у вивченні давньоруського, російського, українського та білоруського письма палеографи досліджували переважно книжне письмо, до того ж більш ранніх періодів. Цим пояснюється той факт, що детально вивчались найраніші типи письма — устав та півустав. Типове письмо актів та ділових записів, характерне для XV—XVIII ст., тобто скоропис, і досі залишається недостатньо дослідженим. Майже відсутні учбові посібники, присвячені вивченню скоропису, а в загальних курсах із палеографії йому приділялось надто мало уваги.

Література щодо вивчення письма документів зводиться до кількох загальних спостережень, альбомів і фотознімків переважно російського ділового письма.

У свій час М. П. Лихачов звертав увагу на специфічні завдання дипломатичної палеографії, тобто палеографії актів та ділових записів [8]. Він розрізняв палеографію взагалі і палеографію дипломатичну, або документальну, яку вважав одним із розділів дипломатики. Проте в курсі з дипломатики йому не вдалось розробити основи дипломатичної палеографії. Курс залишився незакінченим і обмежувався розгорнутим оглядом історії дипломатики, описом архівів та розглядом питання про палеографічне значення паперових водяних знаків.

Найбільш цінним посібником по вивченню скоропису є праця І. С. Беляєва «Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV—XVIII ст.» (перше вид. М., 1907; друге вид. М., 1911). Автор дбав лише про практичні цілі — навчити читати архівні ділові тексти, написані скорописом XV — XVIII ст. Він зупиняється на зовнішній формі документа (стовпець), потім дає алфавіт скоропису XV—XVII ст., наводячи різні начерки кожної літери, далі йдеться про деякі типові скорочення скоропису. На закінчення додаються знімки з відповідними коментарями найбільш характерних слів, окремих рядків та цілих документів, в тому числі наводиться зразок українського скоропису 1691 р., в коментарях до якого автор наголошує на важли-

[7] Н. Н. Розов. Скорописание или скоропись? (Об уточнении термина).— Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 2. М., 1969, стор. 136—143.

[8] Н. П. Лихачев. Из лекций по дипломатике, читанных в Археологическом институте. СПб., 1905—1906.

вості дослідження начерків семи літер — В, Г, Р, Ф, Б, Ж, Х [9], детальне вивчення яких має наукове значення.

Для практичних цілей І. П. Сахаровим та П. І. Івановим [10] складені збірники знімків ділового письма, в тому числі й українського.

Загальну характеристику розвитку українського скоропису XV—XVIII ст. дано в праці І. М. Каманіна «Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII вв.» (К., 1899). Автор відібрав понад 80 найбільш характерних зразків українського письма рукописних кодексів, актових книг і окремих документів. Зразок найдавнішого документа відноситься до середини XV ст., а найпізнішого — до 1771 р.

У вступній статті — «Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV—XVIII вв.» І. Каманін розглядає чотири періоди у розвитку українського скоропису.

Перший період — друга половина XV — перша половина XVI ст. Додається по одному зразку письма із різних міст: Овруча, Олевська, Черкас, Луцька, Острога, Порицька, Вінниці і Брацлава, шість зразків із Києва. Характерною рисою почерків цього періоду І. Каманін визначає їх архаїчність, незалежність від сторонніх впливів, схожість із півуставом, підтримує запропонований І. І. Срезневським термін «уставний скоропис». Особливості почерків першого періоду розвитку українського скоропису автор розглядає у співставленні з російським письмом.

Другий період — друга половина XVI ст. Матеріал розміщено за воєводствами: Київське — два знімки, Житомир — один, Волинське — Острог — один, Луцьк — два, Володимир — два, Кременець — два. Співставляється письмо різного часу однієї місцевості. Порівнюючи українське письмо цього періоду з російським та польським, автор зазначає, що форма літер українського скоропису певною мірою наближається до російського, хоч значно менше, порівняно з попереднім періодом, а метод написання їх споріднює українське письмо з польським. Цьому періоду автор пропонує назву «готичний». Характеризуються також історичні умови, що вплинули на розвиток письма даного періоду.

Третій період — кінець XVI ст. і продовжується на лівому березі Дніпра до половини XVIII ст., а на правому — лише до кінця третьої чверті XVII ст. Поява в письмі нових начерків літер пов'язана з виникненням шкіл, заснованих православними братствами. З кінця XVI до першої чверті XVII ст. на Україні послідовно відкриваються школи — Острозька, Володимирська, Луцька, Київська. Кожна з цих шкіл виробляє свій характер почерку. Острозьке письмо відрізняється чіткістю, рівністю літер і красою в їх простоті. Останнє мало значний вплив на київське письмо, для якого властива більша вугластість літер. Письмо Чернігова, Глухова, Прилук, Кременчука, маючи багато спільного з київським, все-таки відрізняється від останнього тим, що деякі літери стають ширшими і трохи незграбними. Вінницьке письмо схоже на київське, луцьке — на кременецьке, житомирське та чигиринське письмо також має свої особливості.

Третьому періоду в історії українського письма властиві вживання протягом довгого часу в судово-адміністративних установах канцелярсько-готичного письма та поява нового характеру письма з латинсь-

[9] И. С. Беляев. Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV—XVIII ст. М., 1911, стор. 92.

[10] И. П. Сахаров. Образцы древней письменности, снимки с судебного письма русского, литовско-русского и малорусского (XII—XVIII вв.). СПб., 1841 и 1852; П. И. Иванов. Описание Государственного разрядного архива с присовокуплением списков со многих хранящихся в оном любопытных документов. М., 1842; його ж. Сборник палеографических снимков с почерков древнего и нового письма разных периодов времени. М., 1844.

ких зразків, що розповсюджувались через школи. Третій період І. Каманін пропонує назвати шкільним або латинським.

Четвертий період — від початку XVIII ст. до XIX ст. Для письма цього періоду характерний вплив російського (северорусского) письма на українське, завдяки чому форма и метод зображення літер набувають одного спільного характеру з російським письмом.

І. Каманін систематизував різні почерки українського письма. Ця узагальнююча праця з питань розвитку скоропису і на сьогодні ще не втратила наукового значення і практичного використання. Проте автор зміни у розвитку українського письма названих періодів пояснює лише зовнішніми впливами, не пов'язуючи їх з соціально-економічним розвитком країни.

У радянський час в зв'язку з розвитком архівної справи та постійно зростаючими потребами наукових досліджень назріла необхідність дальшого вивчення документального письма, удосконалення періодизації його розвитку.

Певних успіхів у цій галузі досягли російські радянські палеографи [11]. У дослідженні документального письма багато зроблено І. Ф. Колесниковим, який працював довгий час у Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві. У статті «Палеография документальной (архивной) письменности» [12] після короткого вступу, присвяченого завданням палеографії, автор характеризує російський, український та білоруський скорописи XV—XVIII ст., обгрунтовує необхідність дослідження графіки письма в поєднанні з вивченням мови та формулярів документів того часу. Практичну цінність для роботи з російськими документами має й друга стаття того ж автора за назвою «Столбцы» [13].

Значна увага палеографії документального письма приділяється в курсі «Русской палеографии» М. С. Чаєва та Л. В. Черепніна (М., 1946 р.), де виділені спеціальні розділи за сторіччями, детально розглядається графіка скоропису XVII ст., наводяться різні варіанти начерку окремих літер, виділяються особливості українського скоропису в порівнянні з російським та білоруським.

Вивчення скоропису продовжено Л. В. Черепніним у книзі «Русская палеография» (М., 1956), де українському скоропису XVII—XVIII ст. присвячена частина параграфа з таблицями (стор. 377—381).

Палеографи значну увагу приділяють вивченню письма окремих місцевостей. Розвитку і загальній характеристиці українського скоропису на Слобідській Україні присвятила статті І. О. Іваницька: «Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII века» [14] та «Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII — на початку XVIII ст.» [15]. Аналізуючи графіку письма, автор дійшла висновку, що письмо на Слобожанщині розвивалось під впливом київського і московського скоропису, внаслідок чого виробилось своєрідне письмо як за начерками, так і за розмірами літер. На кінець XVIII ст. скоропис Слобожанщини стає тотожнім письму центральних установ Росії.

Письму Львівщини присвячене повідомлення П. І. Захарчишиної — «Палеографічні особливості Львівського письма XVI—XVII ст.» [16].

На основі детальних спостережень над графікою письма і розгляду відповідних фактів зроблено логічний висновок, що львівське письмо

---

[11] М. В. Кукушкина. Вказ. праця, стор. 79—88.

[12] «Архивное дело», 1939, № 4(52), стор. 15—35.

[13] «Архивное дело», 1939, № 2(50), стор. 28—58.

[14] Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1965, стор. 231—238.

[15] Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968, стор. 181—186.

[16] Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 189—194.

має характер слов'янсько-кирилівського письма, а не латинського, причому, зважаючи на взаємозв'язок і взаємовплив у розвитку українського, латинського і польського письма у Львові, українське письмо більше впливало на латинське і польське, ніж навпаки. Автор статті висловлює думку про спільні та відмінні ознаки у скорописі львівському та київському, а звідси — про можливість визначення місця навчання Богдана Хмельницького. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. описала З. С. Хомутецька [17]. На підставі аналізу документів, автор стверджує, що в 40—50-х роках XVI ст. книги були написані письмом, близьким до півуставу. Розвиток історичних подій на Правобережній Україні сприяв розширенню діловодства та прискоренню процесу письма за рахунок спрощення графіки. У 80—90-х роках XVI ст. письмо досліджуваних книг більше наближається до скоропису, а не до півуставу.

Письмо другої половини XVII ст. як предмет вивчення палеографії має свою специфіку. Возз'єднання України з Росією, зумовлене зростаючими багатовіковими економічними, політичними і культурними зв'язками українського та російського народів, поява нових адміністративних установ і канцелярій (Генеральна військова канцелярія, полкові та сотенні канцелярії), реорганізація судів тощо сприяли значному збільшенню кількості документів, що впливало на розвиток письма.

Для висвітлення розвитку письма на Україні в другій половині XVII ст. важливе значення мають матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР у Києві, Архіву Ленінградського відділення Інституту історії СРСР Академії наук СРСР, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, Центрального державного архіву давніх актів СРСР у Москві, Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (Москва). В них зосереджені документи Генеральної військової канцелярії, полкових, сотенних, судових канцелярій, міських ратуш, монастирів, а також документи, написані окремими приватними особами. Всього досліджено понад 1000 одиниць збереження, за змістом які досить різноманітні. Наявність значної кількості документів державних і місцевих канцелярій дає можливість співставляти і вивчати специфіку та графічні особливості місцевих традицій в письмі, спільні закономірності в розвитку письма, класифікувати почерки за основними формами начерків літер і загальним стилем письма тощо.

З точки зору дипломатики досліджуваний матеріал включає майже всі основні види актів, поширених на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.— універсали, накази, листи, інструкції, статті, актові книги, судові, купчі, дарчі записи, тестаменти, фундуші, приватне листування тощо.

Вивчення українського скоропису другої половини XVII ст. має важливе значення для дослідження рукописних документальних матеріалів з історії України зазначеного періоду.

Для визначення окремих палеографічних категорій у праці вживається ряд термінів, введених в науковий обіг останнім часом: *графема* — окремий варіант зображення літери; *дукт* * письма — послідовність, з якою писар накреслює складові елементи графеми і напрямок їх начерку (горизонтально і вертикально); *модуль* * письма означає розмір графем, їх ширину і висоту (в літерах з верхніми, нижніми петлями і рисками висота стосується середньої частини графеми), при цьому враховується не лише розмір, а й пропорції графем, співвідношення їх висоти і ширини, що доповнює характеристику письма.

---

[17] З. С. Хомутецька. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1, стор. 195—200.

* Терміни введені в науковий обіг французьким палеографом Ж. Маллоном.

Розділ I

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПАЛЕОГРАФІЇ

Рукописи східних і південних слов'ян здавна привертали увагу спеціалістів та любителів, але предметом систематичного вивчення вони стали лише на початку XIX ст. Початкове вивчення рукописних пам'яток зводилось до складання і публікації описів рукописних зібрань. У 1825 р. видано перший в Росії опис приватного зібрання рукописів, складений К. Ф. Калайдовичем та П. М. Строєвим [1]. Значним кроком у галузі опису рукописів була праця О. Х. Востокова «Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума» (СПб., 1842), яка до цього часу не втратила свого значення.

Поступове відкриття протягом XIX ст. великої кількості рукописних пам'яток, видання альбомів документів з палеографічними коментарями, узагальнення значного палеографічного матеріалу в описах книгосховищ та архівів створили умови для переходу від початкового нагромадження до систематизації, від опису окремих рукописів до створення загальних основ слов'яно-російської палеографії [2]. Видаються загальні курси слов'яно-російської палеографії, які свідчать про поступовий розвиток цієї дисципліни.

Праця І. І. Срезневського «Славяно-русская палеография XI—XIV вв.» (СПб., 1885) розкриває історію писемності у слов'ян і дає палеографічний огляд всіх датованих пам'яток давньоруської писемності (рукописи, надписи, монети) за сторіччями від XI до XIV ст. включно.

Історії російської та слов'янської рукописної книги і розбору найбільш характерних знаків уставного, півуставного і частково скорописного письма за сторіччями (XI—XVII ст.) присвятив працю О. І. Соболевський «Славяно-русская палеография» (СПб., 1901—1902; друге видання СПб., 1908). В окремому розділі аналізується орфографія рукописів (XI—XIV ст.) різних місцевостей, в тому числі київських і галицько-волинських, а також особливості текстів більш пізнього часу (XV—XVII ст.), написаних в різних районах країни, в тому числі й українських.

Дослідження Є. Ф. Карського «Очерк славянской кирилловской палеографии» (Варшава, 1901) виділяється значним довідково-бібліографічним апаратом (покажчики рукописних сховищ, описи рукописів і пам'яток, датованих XI—XIV ст.). Розглядаючи начерки окремих літер від уставу до скоропису, автор наводить зразки й українського письма, коротко, зокрема, характеризуючи особливості галицько-волинського скоропису.

---

[1] К. Ф. Калайдович и П. М. Строев. Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке графа Федора Андреевича Толстова с палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII век. М., 1825.

[2] А. П. Жуковская. Развитие славяно-русской палеографии (В дореволюционной России и в СССР). М., 1963.

«Учебник русской палеографии» В. М. Щепкіна (М., 1918—1920; друге видання М., 1967) характерний широкими узагальненнями на основі фактичного матеріалу. Певна увага в ньому приділяється українському письму, зокрема наводиться загальна характеристика київського скоропису XVII ст. в порівнянні з московським та віленським письмом цього часу.

Писемність українського народу бере свій початок з писемності давньої Русі. Це спільний період історичного розвитку російського, українського і білоруського народів та їх писемності. У давньоруській культурі, спільній в своїй основі для всіх частин давньої Русі, були наявні місцеві відтінки та особливості, що позначилися певною мірою на розвитку культур братніх народів і, зокрема, на розвитку письма.

Розвиток української культури, в тому числі і письма, відбувався в тісному зв'язку з культурою братніх народів — російського та білоруського, а також з культурою слов'янських та інших народів. У бібліотеках та архівах України зберігаються рукописи болгарського, сербського, латинського, готичного, вірменського, арабського та грецького письма.

Теоретична спадщина української палеографії дореволюційних часів складається з описів рукописних зібрань бібліотек та палеографічних характеристик окремих рукописів. Найбільш значними є описи рукописів багатьох київських зібрань. Початок таким описам поклав історик М. І. Петров. У 1875—1879 рр. він підготував і опублікував «Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (вип. 1—3); у 1891—1904 рр.— «Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве» (вип. 1—3). Справу М. І. Петрова продовжив відомий знавець українських стародавніх рукописів С. І. Маслов, здійснивши кваліфіковані описи київських рукописних скарбів. Підготовлене ним «Описание рукописей исторического общества Нестора Летописца» (К., 1908) включає 27 рукописів і здійснене за принципом: заголовок відповідно до змісту, кількість почерків, тип письма та сторіччя, кількість аркушів, формат, стара нумерація аркушів, орнамент, якість збереження, оправа, записи переписувачів і власників, ім'я особи, що передала рукопис до бібліотеки товариства. У кінці йде більш докладний опис змісту рукопису (з наведенням заголовків і початкових рядків окремих статей) та бібліографічні примітки. Щодо історико-юридичних документів, які входять до складу збірників, автор обмежувався лише коротким загальним переліком, не даючи більш докладного опису.

Різні витяги з рукописів наведено з додержанням усіх особливостей мови. Допущені відхилення стосуються лише графіки та пунктуації оригіналів. Слов'янські нариси літер передано гражданським шрифтом, титла розкриті, виносні літери введено в рядок, частини тексту, загублені в оригіналах, подано в квадратних дужках, додаються доповнення та пояснення.

Відповідний характер має інша праця С. І. Маслова — «Обзор рукописей библиотеки имп. университета св. Владимира» (К., 1910), що вміщує дані про 230 рукописів. До неї додано статтю про виникнення збірки рукописів університетської бібліотеки у 1834 р. та характеристику рукописів за групами. Про кожний рукопис подано вичерпні дані: формат, кількість аркушів, характер письма, оправа, джерела, з яких рукопис потрапив до університетської бібліотеки.

У наш час описані рукописи зберігаються у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР, а їх описи служать практичними посібниками в роботі дослідників.

Вищезгадані описи рукописів київських зібрань дещо доповнюють та уточнюють праці Г. Крижанівського, О. Лебедева, С. Щеглової

та ін. [3] Ряд описів львівських рукописних зібрань, що майже повністю збереглися до наших днів, здійснив І. С. Свєнціцький [4].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. опубліковані описи багатьох рукописних зібрань України: Чернігівської духовної семінарії, Почаївської лаври, Одеської міської публічної бібліотеки, бібліотеки Новоросійського університету в Одесі, Одеського товариства історії і старожитностей та ін. [5] Незважаючи на те, що не завжди і не в однаковій мірі приділялась увага палеографічним ознакам, всі описи становлять необхідний посібний матеріал для дослідження рукописів.

У 1890 р. П. Владимиров робить першу і єдину до цього часу спробу дати зведений огляд усіх відомих на той час пам'яток українського письма. У праці «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст.» (К., 1890) він систематизував у хронологічному порядку 167 рукописів з детальними палеографічними коментарями. Дані про них зібрано із різних праць з історії мови, описів рукописних зібрань, видань пам'яток стародавнього письма. У передмові П. Владимиров дає загальну характеристику пам'яток, детально зупиняючись на особливостях мови і правопису давньоруського та українського письма.

Палеографічному вивченню піддавалися окремі рукописи. Так, відома рукописна пам'ятка «Пересопницьке євангеліє», написана на 480 пергаментних аркушах чітким півуставом у 1551—1561 рр., неодноразово була об'єктом палеографічних досліджень багатьох учених. Першу друковану звістку про цей рукопис подав І. М. Бодянський у 1838 р., а згодом з'являються дослідження та повідомлення А. Терещенка, Н. Думитрашка, П. Житецького, О. Грузинського, Г. Павлуцького [6] та ін.

---

[3] Г. Крыжановский. Рукописные евангелия киевских хранилищ. К., 1889; А. Лебедев. Рукописи церковно-археологического музея Киевской духовной Академии, т. I. Саратов, 1916; С. А. Щеглова. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея.— Известия отделения русского языка и словесности Академии наук, т 21, кн. I. СПб., 1916.

[4] І. С. Свєнціцький. Опис рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича, ч. 1—3. Львів, 1906—1911; його ж. Опись музея Ставропигийского института во Львове. Львов, 1908; його ж. Церковно- и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного дома во Львове. СПб., 1904.

[5] М. Лилеев. Описание рукописей библиотеки Черниговской духовной семинарии. СПб., 1880; В. Березин. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. К., 1881; Каталог книг, принадлежащих Одесскому славянскому благотворительному обществу и хранящихся в городской публичной библиотеке. Составил М. Г. Попруженко. Одесса, 1890; В. Н. Мочульский. Описание рукописей В. И. Григоровича.— Летопись историко-филологического общества при имп. Новороссийском университете, т. 1. Одесса, 1890; Ф. Петрунь. Рукописна збірка В. І. Григоровича.— Праці Одеської центральної наукової бібліотеки, т. 1. Одеса, 1927; Рукописи, принадлежащие библиотеке имп. Одесского общества истории и древностей, вып. 1 Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма. Описал А. В. Рыстенко. Одесса, 1910; В. Трипольский. Полтавское епархиальное древлехранилище. С приложением снимков. Полтава, 1909; Описание рукописей библиотеки историко-филологического института кн. Безбородко в г. Нежине. Составлено под ред. М. Сперанского. М., 1900; М. Сперанский. Рукописное собрание библиотеки историко-филологического института кн. Безбородко в г. Нежине. Приобретения 1904—1905 гг. Нежин, 1905.

[6] И. М. Бодянский. Донесение г. министру народного просвещения магистра Московского университета Иосифа Бодянского из Праги от 23 марта 1838 г.— Журнал Министерства народного просвещения, 1838, кн. 5; А. Терещенко. О «Евангелии» княгини Жеславской.— «Библиографические записки», 1861, № 3; Н. Думитрашко. Замечательная рукопись полтавской семинарии «Пересопницкое евангелие». Полтава, 1874; П. И. Житецкий. Текст евангелия Луки из Пересопницкой рукописи.— Труды III Археологического съезда в Киеве, т. 2, Приложение. К., 1878; А. С. Грузинский. Палеографические и критические замечания о «Пересопницком евангелии». СПб., 1912; його ж. «Пересопницкое евангелие» как памятник искусства Возрождения в Южной Руси в XVI веке.— «Искусство», 1911, № 1; Г. Павлуцкий. Орнамент «Пересопницкого евангелия».— «Искусство», 1911, № 2.

Значні успіхи у вивченні українських старовинних рукописів пов'язані з науковою та організаційною діяльністю професора, викладача слов'яно-російської палеографії у Київському університеті (1903—1914 рр.) В. М. Перетца. На основі університетських семінарських занять В. М. Перетц створив «Семинарий русской филологии» — своєрідний науковий гурток по вивченню рукописних пам'яток київських, а згодом і інших сховищ. Підсумки роботи учасників гуртка по виявленню і вивченню рукописів опубліковувались у київських «Университетских известиях» під заголовком «Отчет об экскурсии Семинария русской филологии». У 1910—1915 рр. було вміщено дев'ять таких звітів (про поїздки в Петербург — Петроград, Москву, Полтаву, Катеринослав, Житомир, Ніжин та ін.) [7]. В. М. Перетц підтримував і заохочував архівні розшуки, маючи на меті створити каталог рукописів українського походження, усунувши при цьому звичайне в ті часи змішування матеріалів українських з білоруськими.

У 1905—1914 рр. в «Университетских известиях» В. М. Перетц щорічно публікував грунтовні критико-бібліографічні огляди описів рукописних зібрань, праць з палеографії та джерелознавства (третя серія цих оглядів в 1915—1917 рр. друкувалася в «Журнале Министерства народного просвещения» [8]). У передмові до першого випуску оглядів автор дає приблизну схему опису кожного старовинного рукопису. Рецензуючи описи рукописних зібрань, В. М. Перетц зупиняється переважно на рукописах, що становлять інтерес щодо письма та мови [9].

С. І. Маслов, учень В. М. Перетца, кваліфіковано описав окремі рукописи, зокрема уривки Христинопільського апостола. На підставі спостережень, починаючи з матеріалу рукопису, визначення загальних давньоруських та специфічних місцевих особливостей письма основного тексту і кінчаючи аналізом письма дописаного тексту, автор датує основний текст пам'ятки серединою XII ст., а дописаний XVI ст. У такому ж плані С. І. Маслов описав «Слова постнические» Исаака Сирина» [10].

Кілька палеографічних описів окремих рукописів зробив І. С. Свєнціцький [11]. М. Лелекач, Г. Крижанівський, Л. Петров [12] та інші вчені присвятили палеографічні дослідження опису місцевих рукописів Волині, Буковини, Галичини, Закарпаття.

---

[7] Семинарий русской филологии при имп. университете св. Владимира под руководством профессора В. Н. Перетца. Первое пятилетие. К., 1912; Семинарий русской филологии академика В. Н. Перетца. Участники семинария — своему руководителю. Л., 1929.

[8] В. Н. Перетц. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. Критико-библиографический обзор.— «Университетские известия», 1905, № 4, 6; 1906, № 4; 1907, № 1, 10; 1908, № 6; 1909, № 6; 1910, № 2, 9; 1911, № 11; 1913, № 2, 5; 1914, № 6; Журнал министерства народного просвещения. 1915, № 7; 1917, № 1.

[9] В. Н. Перетц. К вопросу о рациональном описании древних рукописей.— Труды Тверского областного археологического съезда. Тверь, 1905.

[10] С. И. Маслов. Отрывок Христинопольского апостола, принадлежащий библиотеке университета св. Владимира.— Известия отд. рус. языка и словесности имп. Академии наук. СПб., 1910, т. 15, кн. 4; його ж. «Слова постнические» Исаака Сирина (по рукописи, принадлежащей библиотеке университета св. Владимира).— Университетские известия. К., 1910, № 11. Прибавления.

[11] І. С. Свєнціцький. Лаврашевское евангелие нач. XIV века. СПб., 1913; його ж. Бучацьке євангеліє (Палеографічний опис).— Записки НТШ, 1911, т. 105; його ж. Новосадський Апостол (Опис рукопису).— Записки НТШ, 1918, т. 127.

[12] М. Лелекач. Як то давно було? (Літописний уривок другої половини XVIII в.).— Руський народний голос. Ужгород, 1936; Г. Крижановский, Рукописные евангелия Волынского епархиального древлехранилища.— Волынский историко-археологический сборник, вып. 1. Почаев — Житомир, 1896; Л. Петров. Древнейшая церковно-славянская грамота 1404 г. о карпато-русской территории. Ужгород, 1927; його ж. Памятники угро-русской письменности.— Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1893.

Питанню палеографії приділяв увагу Д. І. Зубрицький, який працював у галузі археографії та дипломатики. Він зібрав зразки автографів відомих історичних діячів та переписувачів рукописів. На матеріалах львівських архівів Д. І. Зубрицький підготував альбом автографів, для якого зібрав зразки підписів Б. Хмельницького та інших гетьманів України, членів Львівського братства та ін. Однак план видання альбому залишився нездійсненим.

Як зазначалося, перша спроба наукової розробки української палеографії належить І. Каманіну. Цікаві висновки, що стосуються характеру розміщення рукописного тексту на аркуші паперу, а також методів його лінування, зроблені І. Каманіним у рефераті «Метрический метод в палеографии и результаты его приложения к изучению южнорусского устава и полуустава XVI—XVII вв.» [13], виголошеному на XIII археологічному з'їзді 1905 р. Автор дійшов висновку, що між шириною і висотою літер та відстанню між літерами, словами і рядками завжди існує певне співвідношення, яке в окремі періоди змінюється і ці зміни можуть бути показниками віку рукописів. І. Каманін на з'їзді демонстрував чотири інструменти (графометри), вказавши на особливості українських і російських шрифтів XVI—XVIII ст., визначені ним методом вимірювання літер за допомогою графометрів. Але названа методика не зустріла підтримки серед палеографів та архівістів.

Ф. І. Титов у праці «Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. I. Русское книгописание XI—XVII вв.» (К., 1911) особливу увагу приділив історії українського книгописання, присвятивши їй окремий розділ — «Сведения о южно- и западнорусском книгописании XV—XVIII вв.».

За роки радянської влади вивчення окремих питань палеографії пов'язано з діяльністю Археографічної комісії Української Академії наук. Підготовка до публікації рукописних пам'яток вимагала детального вивчення їх палеографії. Зокрема, «Сказаніє о войні козацкой з поляками» С. Величка, опубліковане у 1926 р., супроводжується детальною палеографічною характеристикою рукопису, підготовленою К. Лазаревською. У ній, по суті, викладена специфіка київського письма другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

Пробудженню значного інтересу до вивчення рукописних пам'яток сприяли діяльність Історично-філологічного відділу Української Академії наук, зокрема створена при ньому В. М. Перетцем «Комісія давнього українського письменства» (1927 р.). Завданням комісії була підготовка до видання та дослідження пам'яток старовинної української літератури і розшуки в рукописних зібраннях текстів українських пам'яток та українських списків російських творів, що здійснювалося із значним палеографічним доробком.

У 1921 р. було створене «Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови», яке мало досліджувати українські рукописні матеріали, що зберігалися в ленінградських архівах. Діяльну участь у товаристві брав В. М. Перетц, який прагнув створити Каталог рукописів українського походження. У 1924—1932 рр. він обстежив ряд ленінградських, московських та інших сховищ, звіряючи на місцях характер почерків і мову рукописів, зазначених у друкованих описах як українські, а також вивчав неописані фонди для виявлення в них українських за походженням рукописів. Про наслідки роботи В. М. Перетц повідомляв у друкованих і рукописних щорічних академічних звітах [14].

Певна увага розвитку української книги приділена у загальному нарисі О. М. Маслової — «Рукописна книга» (К., 1925). Побіжна ха-

[13] Известия XIII археологического съезда. Харьков, 1905, № 6, стор. 44—46.
[14] В. Н. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.— Л., 1962, стор. 5.

рактеристика розвитку українського письма від півуставу до скоропису подається в рецензії В. А. Дядиченка і А. О. Введенського на книгу Л. Черепніна «Русская палеография» (М., 1956) [15].

У 1963 р. вперше на Україні видано учбовий посібник «Допоміжні історичні дисципліни» (К., 1963). Нарис «Основи палеографії», вміщений у цьому посібнику, підготував В. А. Дядиченко. Автор на основі історичних джерел висвітлює розвиток письма та діловодства на Україні.

Деякі питання розвитку українського письма, зокрема на Буковині, знайшли своє відображення у працях румунського палеографа П. Богдана [16]. Окремі елементи палеографічного опису подаються в передмовах до деяких документальних видань [17]. Певну роботу з елементами палеографічного дослідження вели і ведуть мовознавці. Ними здійснено ряд публікацій з палеографічними коментарями до рукописів. У 1927 р. видано підручник Є. К. Тимченка «Курс історії українського язика» (перевиданий 1930 р.), у вступі якого зроблено огляд розвитку графіки українського письма.

Широко відомі «Українські грамоти XIV—XV вв.» (К., 1928), опубліковані В. Розовим. До кожної із вміщених у книзі грамот (всього 95) додається коротка палеографічна характеристика.

У монографії М. Л. Худаша «Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст.» (К., 1961) присвячено розділ загальній палеографічній характеристиці досліджуваних пам'яток (зовнішній вигляд пам'яток та стан збереження, місце і час написання, авторство пам'яток, найважливіші особливості графіки, методи скорочення тощо).

У серії «Пам'ятки української мови» [18], що видаються Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, кожна грамота супроводжується палеографічними коментарями. Значний інтерес становлять видані останнім часом каталоги колекцій рукописів [19].

У палеографічному дослідженні важливе місце належить аналізу зовнішнього оздоблення рукопису, його художніх прикрас (орнамент, мініатюра, заставка, кінцівка, ініціал тощо). Українські радянські вчені досягли певних успіхів у дослідженні цієї галузі палеографії. Художнє оздоблення рукописів вивчають вчені різного фаху — мистецтвознавці, літературознавці, історики та ін. І хоч висновки кожного із фахівців обмежуються сферою відповідних інтересів, дальший синтез їх спостережень дає матеріал для палеографічних узагальнень. Так,

---

[15] А. О. Введенський і В. А. Дядиченко. Важлива галузь історичної науки (Л. В. Черепнин. «Русская палеография». М., 1956, 616 с.).— «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1957, № 3, стор. 134—138.

[16] P. Bogdan. Din paleografia slavo-romina.— Document privind istoria rominei Introducere. Vol. 1. Academia republici Populare Romine, 1956.

[17] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, в трех томах, т. 1. М., 1954. стор. XXX—XXXII; Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.). К., 1946, стор. 4.

[18] Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славено-роська. Підготовка текстів і вступні статті В. В. Німчука. К., 1964; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.). Підготував до вид. М. К. Бойчук. К., 1965; Українські грамоти XV ст. Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К. 1965; Лексикон словено-роський Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. К., 1961; Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті. Підготовка тексту І. П. Чепіги. Вступна стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги. К., 1971; Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1973.

[19] Слов'янські рукописи XI—XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. К., 1969; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1369—1899. К., 1971; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799. К., 1972.

мистецтвознавець Г. Павлуцький у праці «Історія українського орнаменту» (К., 1923) дослідив орнаментальне оздоблення ранніх пам'яток писемності (Остромирового та Пересопницького євангелій). Текст книги супроводжується 12 таблицями знімків із мініатюр, заставок, оправ. 1926 р. Музей українського мистецтва в Харкові видав брошуру П. М. Жолтовського «Українська рукописна книга та її оздоблення», в якій дано короткий аналіз орнаменту волинських пам'яток XVI—XVII ст., що зберігалися у цьому музеї. Художньому оздобленню української рукописної книги присвячена праця Д. М. Щербаківського «Оправи книжок у київських золотарів XVII—XVIII ст.» [20].

Мистецтво рукописної книги Західної України досліджував І. С. Свєнціцький. У трьох випусках альбома «Прикраси рукописів Галицької України XVI в.» (Жовква, 1922—1923) та 195 таблицях вміщені заставки, ініціали, кінцівки та інші елементи художнього оформлення рукописів XVI і частково XVII ст. У книзі «Кириличні пергаміни XII—XV вв.» (Львів, 1933) І. С. Свєнціцький детально описує орнаментовані сторінки усіх пергаментних рукописів та уривків, що зберігалися у Львівському державному музеї українського мистецтва.

Вивченню художнього оздоблення рукописних книг присвячені статті Я. П. Запаско («Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI — першої половини XVIII ст.» [21], «Орнаментовані рукописи в книгосховищах Української РСР» [22], «Рукописна книга як джерело вивчення народного мистецтва минулого» [23]) та грунтовна праця «Орнаментальне оформлення української рукописної книги» (К., 1960), в якій на величезному, детально дослідженому матеріалі автор аналізує еволюцію орнаменту, мініатюри, заставки, кінцівки, ініціалів тощо в рукописах за період XII—XVII ст., а також визначає хронологічні рамки зміни стилів.

До зовнішнього оформлення рукописної книги відноситься і її оправа, значення якої для палеографічного аналізу визначається у статті В. К. Сіверської «Мистецтво оправи книги на Україні в XV—XVII ст. [24]

Одним із шляхів визначення недатованих рукописів є дослідження паперу та філіграней. Українськими радянськими вченими досягнуто певних успіхів у цій галузі. Так, О. Вітвицька та І. Каманін в результаті 20-річної праці зібрали понад 4000 водяних знаків із актових книг XVI—XVIII ст. У праці «Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII вв. (1566—1651 рр.)» (К., 1923) з цієї кількості наведені лише 1336 знаків за період другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Видані філіграні відображують переважно гербові емблеми польських шляхетських родин, що свідчать про використання для актових книг паперу, виробленого на польських папірнях. Знаки систематизовано за основними типами. Кожен тип представлено цілою низкою варіантів, що дає змогу судити про його еволюцію і, таким чином, збільшує точність палеографічної демонстративності зібраних у виданні філіграней. Передмову до книги, в якій подано короткий огляд філігранології і викладено принципи підготовки видання, написав С. І. Маслов. Це перше видання філіграней з паперу українських документів. Рецензії [25] на книгу частково доповнюють передмову.

---

[20] Труди Українського інституту книгознавства, т. 1. К., 1926.
[21] Матеріали з етнографії та художнього промислу, вип. 2. К., 1956.
[22] Матеріали з етнографії та художнього промислу, вип. 3. К., 1957.
[23] «Народна творчість та етнографія», 1957, № 2.
[24] Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966.
[25] М. Г.— «Червоний шлях», 1923, № 8; В. Данилевич.— «Україна», 1924; кн. 1—2; А. Гераклитов.— Книга и культура. Саратов, 1926; І. Крип'якевич.— «Стара Україна», 1925, № 6.

Характеристиці паперу і філіграней присвячена серія статей С. І. Маслова «Етюди з історії стародруків. I—VIII» (К., 1925), в якій аналізується папір та водяні знаки стародруків. На основі аналізу філіграней С. І. Маслов дійшов висновку про підробку дати книги «Руно орошоное» (Чернігів, 1702), яка була видана років на 50 пізніше, тобто у 1752 р.

Ряд статей з історії папірень на Україні та про значення філіграней при датуванні стародруків вміщено в «Бібліологічних вістях» — органі Українського наукового інституту книгознавства. Це статті: В. Романовського «До історії папірництва на Україні», де йдеться про діяльність Луцької папірні; І. Крип'якевича «Найдавніші папірні на Україні»; чеського дослідника Перфецького «Друкарні та стародруки підкарпатської Руси-України»; Н. Таранущенка «Рідний стародрук» про датування «Бегнерівського євангелія»; М. Кошарнівського «З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині» [26].

За останні роки значних успіхів у вивченні паперу і філіграней досягнуто російськими вченими. Дослідженням цієї галузі присвячені праці С. Клепікова. Автор перший звернув увагу на дослідження таких різновидностей фірменних знаків, як штемпелі, запропонував нову методику вивчення філіграней. Його книга довідкового характеру «Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII—XX в.» (М., 1959) та праця Г. Гераклітова «Филиграни XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения» (М., 1963) з коментарями і післямовою С. Клепікова успішно використовуються українськими вченими.

Значний інтерес для дослідника становить книга З. В. Участкіної «До історії російських папірень та їх водяних знаків», видана англійською мовою у Голландії в 1962 р. (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. Or collection of works and documents illustrating the history of paper. General edition: E. J. Labarre. IX. A history of Russian hand paper — mills and their Watermarks by Zoja Vasil'evna Uchastkina. Hilversum Holland the paper, publication soety. 1962). Тут стисло висвітлюється історія українських папірень та їх водяних знаків.

З 60-х років дослідженням паперу та філіграней активно займається О. Я. Мацюк («До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків», «Водяні знаки деяких українських папірень XVI — початку XX ст.», «Водяні знаки на папері друків І. Федорова» [27], «Водяні знаки документів — джерело вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII — першої половини XIX ст.» [28], «Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів» [29] та ін.).

На III Республіканській науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін О. Мацюк у своєму повідомленні визначив предмет, методи дослідження та значення сучасної філігранології [30].

За останні роки у дослідженні спеціальних історичних дисциплін, у тому числі і палеографії, досягнуто певних успіхів. Про це свідчать республіканські наукові конференції з архівознавства та інших спеці-

---

[26] «Бібліологічні вісті», 1926, № 1, 2, 4; 1930, № 4.

[27] Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, 1962, № 2; 1964, № 1, 3.

[28] Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1965.

[29] Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966.

[30] О. Я. Мацюк. Філігранологія як спеціальна історична дисципліна.— Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968.

альних історичних дисциплін (1963, 1965, 1968 рр.), видання семи випусків міжвідомчого збірника «Історичні джерела та їх використання», постійно діючі наукові семінари в ЦДІА УРСР Києва та Львова, спеціальні публікації в періодичній пресі («Архіви України» та «Український історичний журнал») та ін.

Проте розробка багатьох проблем української палеографії ще відстає від розвитку історичної науки. Рівень досліджень ряду питань не відповідає сучасним вимогам вивчення палеографії як спеціальної історичної дисципліни. У наш час відчувається необхідність в дослідженні окремих конкретних тем цієї дисципліни з відповідними теоретичними узагальненнями, що дало б можливість створити систематизований виклад основ української палеографії та учбові посібники.

Серед багатьох проблем велике значення має дальша розробка періодизації української палеографії з врахуванням соціально-економічного, політичного та культурного розвитку країни, всіх різноманітностей місцевого письма і його графічних особливостей.

Важливою ділянкою є вивчення особливостей письма на західноукраїнських землях — в Галичині, Буковині, на Закарпатті, які довгий час перебували під гнітом Австрії, Польщі, Угорщини, Румунії. Політика пригнічення українського населення, перешкоди на шляху розвитку культури і мови відбились і на розвитку письма цих територій. Проте, крім окремих описів та палеографічних характеристик деяких рукописів, в цілому еволюція та графічна специфіка письма цих місцевостей не вивчена. Такий же стан справ і в дослідженні специфіки письма Волині, Поділля, Лівобережної України, Слобожанщини, Запорізької Січі.

Особливої уваги заслуговує детальне вивчення взаємозв'язку і взаємовпливу російського, українського та білоруського письма, яке мало спільну основу походження.

Недостатньо досліджено питання взаємозв'язків українського письма з письмом інших слов'янських народів — сербського, болгарського та ін. Мовне споріднення слов'янських народів на різних етапах розвитку сприяло впливові письма одного народу на письмо іншого, графічні зображення літер переходили з одного письма в інше. У літературі відомо два періоди впливу південнослов'янського, або балканського, письма на розвиток давньоруського письма [31]. Перший період відноситься до X—XI ст., коли південнослов'янська, головним чином болгарська, література, а також література візантійська в болгарському перекладі вперше попадають на Русь. Другий період — XIV—XV ст., коли Болгарія і Сербія після турецького завоювання втрачають свою незалежність і багато вихідців з цих країн поселяються на Русі. Але цей зв'язок з південними слов'янами трактувався однобічно. Лише останнім часом йдеться про культурний взаємовплив Русі і південних слов'янських країн.

Взаємовплив у культурному житті слов'янських народів не припиняється і надалі. Визначну роль у розвитку культури, освіти і науки відігравав Київ з його колегією, що виникла в 30-х роках XVII ст., а на початку XVIII ст. перетворена в академію. Довгий час це був важливий загальноосвітній учбовий заклад у Східній Європі і мав велике значення в культурному і науковому житті південних слов'ян [32]. Вихованці Київської академії відправлялись в Сербію, Болгарію та інші

---

[31] Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1956, стор. 212—215; В. Н. Щепкин. Русская палеография. М., 1967, стор. 15—34, 129—132; А. И. Соболевский. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках. СПб., 1894; М. Н. Тихомиров. Исторические связи русского народа с южными славянами.— Славянский сборник, 1947.

[32] Ф. П. Шевченко. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963; Ф. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI — поч. XIX ст. К., 1924, стор. 155—158, 219—240.

країни для організації шкіл, а також викладання в цих школах. Вихідці з цих країн навчалися в Київській академії, поверталися на батьківщину і займалися викладацькою діяльністю. Деякі з них залишалися на Україні. Безумовно, цей фактор позначився на еволюції письма слов'янських народів, а вивчення його може бути предметом окремого палеографічного дослідження.

Недостатньо досліджене типове письмо актів і ділових записів, характерне для XV—XVIII ст., тобто скоропис. У наш час в зв'язку із зростаючими потребами наукових досліджень, а також необхідністю теоретичних узагальнень в розвитку українського письма, вивчення скоропису є одним із невідкладних завдань.

Дослідження проблем з палеографії можуть бути повноцінними лише у тісному зв'язку з іншими спеціальними історичними дисциплінами, зокрема дипломатикою. Дослідження текстів документів з їх формального боку, вияв їх внутрішньої структури (типових форм складання багатьох видів документів, всіх умовностей в порядку розміщення складових частин кожного з них) є цінним доповненням у палеографічній праці.

Розділ II

НАВЧАННЯ ГРАМОТИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КАНЦЕЛЯРІЙ АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВ — ВАЖЛИВІ ЧИННИКИ У РОЗВИТКУ ПИСЬМА

Письмо, як і мова, явище суспільне. Являючись засобом спілкування членів суспільства, письмо посідає значне місце в історії культури народу. Історичні процеси в житті кожного народу пізнаються на основі вивчення джерел. Історичні джерела і зафіксовані в них факти — це основа всіх наших історичних досліджень. Праця історика здебільшого починається з читання архівного рукописного або друкованого документу. Тому вивчення еволюції та змін графічних форм письма протягом віків в першу чергу необхідне історику.

Вивчення палеографічних ознак рукописів тісно пов'язане з дослідженням розвитку суспільного життя тих народів, які є творцями писемних пам'яток. Рівень і характер виробництва, класові взаємовідносини, особливості розвитку державного апарату, культури та освіти — все це визначає стан письма, його розвиток. У свою чергу, за комплексом ознак, що характеризують рукописні тексти, можна певною мірою судити про суспільне життя народу.

Зміни в письмі зумовлюються найбільш суттєвими потребами суспільства. Еволюція, графічна зміна типу і форми кожної літери зокрема і всього письма в цілому може бути зрозумілою лише тоді, коли будуть усвідомлені процеси їх виникнення і розвитку, а також причини, що їх породжують. В. І. Ленін підкреслював, що при науковому аналізі явищ необхідно «кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії» [1].

Історія письма України тісно пов'язана з соціально-політичним розвитком та національно-визвольною боротьбою українського народу. Друга половина XVII ст. знаменує собою новий період. Визвольна війна 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією сприяли соціально-економічному та культурному розвитку українського народу.

Значну роль у розвитку українського письма відіграло зростання грамотності, особливо після закінчення Визвольної війни 1648—1654 рр. Павло Алепський, який відвідав українські землі в середині XVII ст., писав про те, що на Україні «по визволенні люди віддалися з великою пристрастю навчанню, читанню, церковним співам», а «кількість грамотних значно збільшилася з часів появи Хмеля» [2] Розвиток ремесел і торгівлі, зростання ролі міст в економіці країни в XVI — XVII ст. збільшували потребу в грамотності.

У початкових школах, створених при церквах, дяк навчав дітей молитв, читати і писати церковнослов'янською мовою, рахувати і співати.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

[2] Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное архидиаконом Павлом Алепским, вып. 2. М., 1897, стор. 2, 25, 28.

На першому етапі навчання грамоти учні засвоювали читання і письмо півуставом, оскільки цей тип письма був ближчий до друкованих книг, простіший за начерком, ніж витієватий складний скоропис. Та й більшість підручників — букварі, граматки, часослови, псалтирі тощо — були надруковані кирилицею або переписані уставом чи півуставом. Оволодіння скорописом було, напевно, наступним етапом.

Заслуга в справі поширення шкільної освіти на Україні в XVII ст. належить братським школам [3], в яких початкове навчання поєднувалося з школою вищого типу. Провідне місце серед них посідали школи Львівського, Луцького, Київського братства.

Статут Київської братської школи був затверджений за зразком статуту Львівської братської школи. Навчання починалося із слов'янської азбуки, вивчення часослова і псалтиря. В школі вивчали слов'янську, грецьку, латинську і польську мови, що дало підставу сучасникам називати її школою «наук еллино-славенского и латино-полскаго письма» [4]. Крім мов, вивчали також звичайні для братських шкіл великих міст предмети — граматику, риторику (мистецтво красномовства), піїтику (правила складання віршів), арифметику, початки геометрії, церковні співи тощо.

Навчальний курс колегії розподілявся на вісім класів, кожний з них мав назву залежно від змісту і характеру навчання. Підготовчий, або елементарний, клас називався аналогія або фара, в якому навчали читати і писати. Три молодші класи мали назву — інфіма, граматика, синтаксис; два середні — піїтика і риторика. Вища частина курсу колегії складалася із двох класів — філософії і богослов'я. Навчання в першому з них тривало два роки, у другому — чотири. Таким чином, навчальний процес Київської колегії тривав 12 років, а її вихованці ставали високоосвіченими, ерудованими, культурними людьми.

Деякі випускники Київської колегії стали відомими культурно-освітніми діячами на Україні та за її межами. Значна кількість вихованців колегії вступала до Запорізького війська і згодом відзначалася на військово-політичній та адміністративній ниві діяльності. Як показує історик В. Аскоченський, під час Визвольної війни 1648—1654 рр. колегіальні аудиторії пустіли день за днем, поступово втрачаючи своїх слухачів; багато студентів старших і учнів середніх класів Київської колегії припиняли навчання і вступали до війська Богдана Хмельницького [5]. Частина з них займала посади писарів, канцеляристів.

Київська колегія підтримувала постійні зв'язки з братськими та церковноприходськими школами, які давали початкову освіту майбутнім вступникам до колегії. Вчителями ж у тих школах нерідко були київські студенти.

Збільшення кількості масових шкіл сприяло зростанню попиту на учбову літературу. Набуває розвитку друкування учбових посібників (зокрема букварів та граматик), хоч значна частина їх переписувалася від руки. Зразком був «Буквар» І. Федорова, виданий у Львові в 1574 р. та Острозі в 1578 р.

Для потреб шкільної освіти в другій половині XVII ст. на Україні значну кількість букварів видавало Львівське братство (відомі видання 1671, 1692, 1698, 1701 рр.) [6]. Більшість з них мають однаковий

---

[3] Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Є. М. Мединський. Братські школи на Україні і в Білорусії в XVI — XVII ст. К., 1958.

[4] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — Памятники КК), изд. 2-е, т. 1—2. К., 1898, стор. 398.

[5] В. Аскоченский. Киев з древнейшим его училищем — Академией, ч. І. К., 1856, стор. 177.

[6] Архів Юго-Западной России (далі — Архів ЮЗР), т. 12, стор. 354, 355, 407, 413.

заголовок («Букварь языка славенска писаній чтеній оученія хотящим в полезноє руковожение»[7]) і текст. У першій частині всі букварі дають матеріал подібно до букваря І. Федорова: алфавіт, склади «двописьменні» та «триписьменні», пунктуацію, коротеньку хрестоматію з молитвами та релігійними піснями. Численною була і кількість примірників букварів[8]. Львівські учбові посібники широко розповсюджувалися на Правобережній і Лівобережній Україні та за її межами. У той час були купці, які постійно займалися продажею львівських видань, зокрема «азбучок»[9].

Видавничими осередками учбових посібників у другій половині XVII ст. були Київ, зокрема Києво-Печерська лавра, та Чернігів. Першою датованою книгою з лаврської друкарні вийшов «Часовник» (1616 р.), виданий Єлисеєм Плетенецьким для шкільного користування. Для навчання грамоти слов'янською мовою велику кількість букварів видано в цих містах, з них відомі: у Києві — 1664 р. та 1670 р., у Чернігові — 1680 р.[10] Звичайно, такі видання в першу чергу розповсюджувалися на Лівобережній Україні.

Для навчання грамоти і письму в школах користувалися також граматиками. Ще наприкінці XVI ст. (1591 р.) була видана «Граматика доброглаголивого еллино-славенского языка», складена «от различных грамматик спудейми, иже в Львовской школе». У вміщеному на початку «извещении» говориться: «Изобразихом вам, о любоучащийся христоименитый роде русский, со всяким опытством еллино-словенском сложенную грамматику, иже издаем в общую вам пользу». Граматика поділялася на чотири частини: орфографія, просодія, етимологія і синтаксис — «сиречь: правописание, припевание, православие и сочинение». Видана двома мовами — грецькою і слов'янською з паралельними текстами.

Згодом у Вільно (1596 р.) була видана «Граматика словенска» Лаврентія Зизанія, призначена для шкільного вжитку. Основна мета книги, на що вказано у заголовку, навчити «осми частей слова и инных нуждных».

У 1616 р. вийшла в світ «Граматика» Мелетія Смотрицького, яку М. Ломоносов назвав «вратами учености». В граматиці давалось чітке визначення її предмета — «грамматика есть известное художество глаголити и писати учащее». Порівняно з попередніми, «Граматика» Смотрицького користувалася більшою популярністю в українських школах на протязі всього XVII ст., часто була зразком для складання букварів.

Важливим учбовим посібником був також «Лексікон славено-россkій и имен толкованіе» Памви Беринди, надрукований коштом автора у Києво-Печерській лаврі 1627 р. Незважаючи на те, що у XVII ст. в школах викладали ряд дисциплін церковнослов'янською мовою, а також вивчали її як предмет, багато форм і слів цієї мови були незрозумілими для широкого кола читачів. Тому церковнослов'янський тлумачний словник був необхідний як вчителям та учням, так і світським та церковним діячам.

Для учбових цілей використовували, як зазначалось вище, часослови, псалтирі, так звані «учительні євангелія» тощо. Прямих свідчень про процес формування писаря-професіонала немає. Дані про них можна

---

[7] Т. Быкова и М. Гуревич. Описание изданий, напечатанных кириллицей 1689 — янв. 1727. М.— Л., 1958. Додаток І, № 26.

[8] І. Я. Каганов. Українська книга кінця XVI—XVII ст. Нариси з історії книги. Харків, 1959, стор. 64.

[9] Я. Д. Ісаєвич. Вказана праця, стор. 188.

[10] И. Каратаев. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491—1730 гг. СПб., 1861. №№ 728, 780, 870, стор. 96, 103, 113.

черпати з їхніх праць — численних рукописних матеріалів, а також на основі теоретичних узагальнень про ті чи інші писемні пам'ятки. Вивчаючи різні рукописи, пересвідчуємось, що писарі були знавцями своєї справи, писали не лише розбірливо й красиво, а навіть художньо. Щоб досягти такого удосконалення в каліграфії, потрібні були певні навики, вироблені належною підготовкою. Напевно, одні писарі наслідували інших, учні — своїх вчителів. Взагалі, писарі однієї школи писали графічно однаково, навіть в цілому однаковими начерками літер. Проте в почерку кожного було дещо особисте.

Праця писаря, як свідчить український поет кінця XVII — початку XVIII ст. Климентій Зіновіїв у вірші «О писарах розных, то ест именно, що книги готовые преписуют, и выдають з головы якіє новые речи. И о писарах теж градских и о монастырских, грамоты зас листы пишущих: и всякие крепкие права»[11], була досить виснажлива, вимагала не лише фізичних сил, а й великого розумового напруження.

Розвиток українського письма другої половини XVII ст. тісно пов'язаний з організацією діловодства. Система нового адміністративного апарату складалася в ході Визвольної війни 1648—1654 рр. на досвіді установ Запорізької Січі, польсько-шляхетського та литовського управління.

Запорізька Січ мала традиції у веденні адміністративних справ та оформленні ділової документації, що мало важливе значення в організації нової козацької адміністрації та розвитку ділового письма. Відомо, що в 1637—1638 рр. Богдан Хмельницький був писарем реєстрового козацького війська і вів листування від його імені[12]. Ставши гетьманом, Богдан Хмельницький використав писарський досвід в більш широкому обсязі. Йому доводилось керувати військом і новоствореною адміністрацією, вести широкі дипломатичні переговори з різними державами, що вимагало досвіду канцелярської роботи. «Літопис Самовидця» характеризує Богдана Хмельницького як «козака росторопного в ділах козацких военних и у писмі біглого»[13].

Нова козацько-старшинська адміністрація прийшла на зміну польсько-шляхетському управлінню. Тому серед військово-адміністративної старшини, особливо на посадах так званих писарських, були вихідці із шляхти. Писарські посади займали також вихідці з інших заможних сімей, зокрема духовенства.

Писарський апарат козацького управління складався в ході Визвольної війни, про що свідчить Реєстр Війська Запорізького 1649 р. У ньому зафіксовано писарів окремих полків та сотень: полк Канівський — «Гарасим Савич писар», сотня Межиріцька — «Михайло писар»; полк Корсунський — «Иван Демкович Креховецкий писар»; полк Калницький сотня Іллінська — «Васил Тупалович писар», сотня Прилуцька — «Петро Кончицкий писар»; полк Миргородський, сотня Гаврила Гладченка — «Васко писар»; полк Миргородський, сотня Краснопільська — «Александер писар», сотня Лохвицька — «Игнат писар»; полк Полтавський, сотня Балаклійська — «Гаврило писар»; полк Прилуцький — «Васко писар»[14].

У ті часи при особі гетьмана була створена Генеральна військова канцелярія. Російські посланці зауважують, що під час переговорів

---

[11] Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті. Підготовка тексту І. П. Чепіги. К., 1971, стор. 296.

[12] І. Крип'якевич. До питання про авторство листів Б. Хмельницького.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». 1964, № 3, стор. 18.

[13] Літопис Самовидця. К., 1971, стор. 47.

[14] Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора... сост. 1649 года октября 16 дня. Изд. О. Бодянским. М., 1875, стор. 1, 60, 71, 78, 168, 192, 198, 205, 258, 263, 274, 293, 304.

у Суботові з гетьманом Богданом Хмельницьким (18 серпня 1653 р.) «писар... пошол из светлицы в другую светлицу, в канцелярию, где дела делают»[15].

Загальне керівництво всім діловодством в ній здійснював генеральний писар. Зважаючи на те, що Генеральна військова канцелярія вела справи внутрішнього і міжнародного характеру, то і роль генерального писаря у політичному житті України була значною. Його називали «міністром внутрішніх справ» та «гетьманським канцлером»[16].

Атрибутом генерального писаря — клейнодом — була державна печатка. Її відбирали у генерального писаря, коли він залишав свою посаду. Відомо, що у 1660 р. на Корсунській раді генеральний писар Семен Голухівський мусив покласти печатку, яку передали новообраному генеральному писареві Павлу Тетері[17].

Високоосвіченим генеральним писарем був Іван Груша. Де він вчився — невідомо, але його блискучі знання латинської мови свідчать про те, що він закінчив вищу школу. Оцінюючи знання і талант, ще за часів Богдана Хмельницького його залучали до участі у військовій канцелярії. Іван Груша складав листи українського уряду латинською мовою, що вживалася у листуванні з західноєвропейськими державами — Трансільванією, Австрією, Венецією, Німеччиною та ін. Виявлено понад 30 листів, написаних Іваном Грушею латинською і польською мовами[18]. Почерк письма Груші відрізняється від письма інших писарів тим, що він дуже дбайливий, охайний, каліграфічний. Його легко розпізнати серед десятків інших документів. Груша був не просто канцеляристом, а політичним діячем. Він писав листи за дорученням гетьманів, вносячи своє власне оформлення, підбираючи відповідні яскраві вислови.

Посаду генерального писаря в різний час займали також Степан Прокопович Гречаний (Потребич-Гречаний)[19], Карпо Іванович Мокрієвич (Мокрієв)[20], Сава Прокопович[21], Андрій Базилевич[22], Василь Кочубей[23] та ін.

Генеральний писар при військовій канцелярії був один. Проте відомо, що інколи їх було й два. Так, у листопаді 1649 р. царський посланець називає двох військових писарів[24]. Двох генеральних писарів визначили й пакти 1659 р., що містили в собі вимогу: «при гетмане быть с обеих сторон Днепра по судье, по ясаулу, по писарю»[25].

Плата генеральним писарям визначалась, але сума її не була постійною. Так, за переяславськими статтями 1654 р. плата дорівнювала 1000 золотих польських на утримання всієї канцелярії, а в 1659 р. така ж сума передбачалася лише для генерального писаря[26]; московськими статтями 1665 р. генеральному писареві визначалося городище з млинами та всіма приналежностями; глухівські статті 1669 р. та ко-

---

[15] Акты ЮЗР, т. 3, стор. 504.

[16] Словарь живого народного письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи. Сост. Фортунат — Пискунов. Изд. 2-е. К., 1882, стор. 50.

[17] Памятники КК, т. 4, стор. 42—45.

[18] І. Крип'якевич. Вказана праця, стор. 20—21.

[19] В. Л. Модзалевский. *Малороссийский родословник*, т. 1, К., 1908, стор. 336.

[20] ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 231, 233.

[21] В. Л. Модзалевский. *Малороссийский родословник*, т. 4. К., 1914, стор. 433.

[22] ЦДІА УРСР, ф. 133, оп. 1, спр. 70.

[23] ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 938.

[24] Акты ЮЗР. Додаток до т. VIII. СПб., 1875, стор. 307.

[25] Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии иностранных дел, ч. IV. М., 1828, стор. 56.

[26] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3. М., 1953, стор. 561.

ломацькі 1687 р. визначали плату генеральному писареві — 1000 золотих польських [27].

Штат канцелярії складався із старших канцеляристів та канцеляристів, які називалися: підписки, протоколісти, регістратори, копіісти, толмачі, повитчики [28]. Старший канцелярист безпосередньо підлягав генеральному писарю.

Посада військового канцеляриста була одним із службових ступенів переважно для козацької старшини, хоч нерідко цього звання добивалися вихідці із духовенства, окремі писарі великих міст тощо. Канцеляристам належало добре знати граматику, синтаксис, риторику, логіку. Тому на ці посади здебільшого брали після закінчення вищих класів Київської колегії або братської школи. Для навчання канцелярської справи та удосконалення ділового письма новоприбулих прикріплювали до старшого канцеляриста, або навіть до генерального писаря. Про це свідчить запис із статейного списку російського посла до Богдана Хмельницького 1650 р.: «Дана пара (соболей) Семену, потписку, что живет у писаря Ивана Выговского» [29].

Іноді у військову канцелярію переходили безпосередньо з писарської посади. Наприклад, Карпо Іванович Мокрієвич з посади полкового писаря (1660—1661 рр.) став гетьманським підписком у військовій канцелярії (1663 р.), потім — військовим канцеляристом (1667 р.) і, нарешті, генеральним писарем (1690 р.) [30].

У канцелярії писарі удосконалювали фаховий рівень, набували практичні знання з юриспруденції, камеральних наук, військової теорії, оскільки їм доводилось не лише оформляти документи, а й брати участь у вирішенні господарських, адміністративних, дипломатичних справ. Отже, Генеральна військова канцелярія була своєрідною школою по підготовці висококваліфікованих писарів, канцеляристів та ін.

Таку школу в свій час пройшов Василь Кочубей — військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії, потім реєнт Генеральної військової канцелярії (1681 р.), генеральний писар (1687—1699 рр.), генеральний суддя (1699—1709 рр.). Подібна службова кар'єра була у Івана Скоропадського — військовий канцелярист (1657—1675 рр.), старший канцелярист (1676 р.), чернігівський полковий писар (1681—1682 рр.), стародубський полковник (1706—1708 рр.), гетьман (1708—1722 рр.) [31].

Із військових канцеляристів призначали сотників, бунчукових товаришів, полкову старшину та ін. Нерідко зустрічалися висококваліфіковані канцеляристи віком понад 50 років, які з тих чи інших причин так і залишилися на цій посаді.

Часто військові канцеляристи виконували обов'язки гетьманських посланців, зокрема до Москви, а також входили до складу посольств. Відомо, що посланцями у Москву від українських гетьманів відправлялися військові канцеляристи: Петро Домонтович (1676 р.), Єремія Єремович (1669 р.), Богдан Войтях (1674 р.), Іван Биховець (1671, 1674 рр.), Іван Скоропадський (1675 р.), Пантелей Радич, Іван Дорошенко (1676 р.), Василь Кочубей (1677, 1680, 1682 рр.), Тимофій Чуйкевич, Лука Петровський, Петро Булавка (1693 р.), Володимир Єнкевич (1693 р.) та ін. [32]

---

[27] Собрание государственных грамот и договоров..., ч. IV, стор. 52, 159, 332, 548.

[28] В. Романовский. Нариси з архівознавства. Харків, 1927, стор. 67.

[29] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2. М., 1953, стор. 442.

[30] В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 3, стор. 570.

[31] В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 2, стор. 524; т. 4. стор. 661.

[32] ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, 1669 р.— спр. 21, 22; 1671 р.— спр. 14; 1674 р.— спр. 3,

Канцеляристи військової канцелярії входили до складу дипломатичних посольств у різні країни. Так, генеральний писар канцелярії кілька разів очолював посольства — у Трансільванію, Молдавію, під час переговорів під Жванцем [33], у посольстві Ф. Вешняка до Варшави писарем був Іван Петрушенко [34], у посольстві С. Савича у Москву 1651 р. писарем був М. Гунашевський [35], у посольстві Г. Яцкевича у Варшаву 1652 р.— Ф. Конельський [36] та ін.

Писар у посольстві іноді був єдиною письменною людиною, як це видно на прикладі згадуваного посольства Г. Яцкевича, коли писар підписувався «именем всех... яко писати неумеючих» [37]. Оскільки Генеральна військова канцелярія вела дипломатичне листування з багатьма країнами, то писарі добре володіли однією або кількома мовами — латинською, польською, грецькою, турецькою та іншими, знали письмо.

Після возз'єднання України з Росією військова канцелярія підтримувала постійні зв'язки з російським державним апаратом через ділове листування та безпосереднє спілкування. З України в різні російські установи та окремим державним діячам надходили листи, написані тодішньою українською мовою, яку в Росії називали «белорусским писмом». Характер мови і графічні особливості письма вимагали перекладу цих листів на тодішню російську мову, що позначалося в таких випадках словами: «список с листа белорусского писма». Відомо, що такі перекладачі були у Москві в Посольському приказі [38], в прикордонних воєводствах [39] та ін.

Відомі випадки, коли з Генеральної військової канцелярії виходили документи російською мовою. У травні 1650 р. донський атаман Наум Васильєв надіслав у Москву три листи, які прислав на Дон гетьман: «Один писан к тебе государю русским письмом, другой к донским казакам белорусским писмом, третей крымского Ислам Гирея царя к Богдану Хмельницькому на донских казаков полским писмом» [40]. Це свідчить про те, що у військовій канцелярії були люди, які знали російське письмо, користувались ним.

У XVII ст. писарі та канцеляристи під час складання текстів ділових документів користувалися переважно термінологією, характерною для тогочасної української писемної мови. Наявні в ній давні традиції сягали до ділових документів русько-литовської актової мови з латино-польськими елементами. У всіх староукраїнських писемних пам'ятках вживалися стереотипні звороти і штампи, які надавали цим документам специфічного канцелярсько-ділового забарвлення.

Помітний вплив на поширення ділових стилів української мови мало возз'єднання України з Росією. Універсали, листи, грамоти та інші документи Генеральної військової канцелярії мали певне значення у виробленні специфічних виразів ділового стилю української мови того часу. У багатьох із цих документів помітне поступове звільнення української писемної мови від латино-польських конструкцій і становлення її на народно-розмовну основу.

Поступово невід'ємною частиною канцелярських штампів ставали окремі слова російської мови. Вони вживались при викладі змісту ак-

---

16, 24; 1675 р.— спр. 6; 1676 р.— спр. 15, 19; 1677 р.— спр. 37; 1680 р.— спр. 22; 1682 р.— спр. 21; 1692 р.— спр. 8; 1693 р.— спр. 43.

[33] Ф. П. Шевченко. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1, К., 1964, стор. 104—105.

[34] I. Michałowski. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864, стор. 74.

[35] Воссоединение Украины с Россией..., т. 3, стор. 363.

[36] Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 709.

[37] Там же, стор. 729.

[38] Воссоединение Украины с Россией..., т. 3, стор. 417.

[39] Воссоединение Украины с Россией..., т. 2, стор. 226.

[40] Ф. П. Шевченко. Вказ. праця, стор. 100.

тів, виступаючи іноді поряд із спільними по значенню словами української мови.

Подібні взаємовпливи на графічні зміни в письмі відбувалися значно повільніше, ніж у мові. Сила традиції, писарської вивучки були настільки міцні, що процеси ці проходили досить повільно. Слід зазначити, що зміни у формі документів викликають різне ставлення до них з боку писаря, а це в свою чергу відображується на письмі. Поява нових адміністративних органів пов'язана з виникненням нових типів документів, які одержують відповідне дипломатичне оформлення. Особливістю актового матеріалу в протилежність пам'яткам розповідного характеру є те, що окремі документи пишуться за певною, встановленою для даного часу і місця формою, яка згодом закріплюється законом.

З Генеральної військової канцелярії виходили документи з різних галузей державного і суспільного життя. Вони мали різноманітні назви і були чітко визначені щодо форми. Найбільш поширені — універсали, накази, привілеї, листи, договори, угоди, статті, інструкції.

У роки Визвольної війни 1648—1654 рр. виник Генеральний військовий суд, при якому була створена судова канцелярія. Завідував нею писар Генерального військового суду, який підпорядковувався безпосередньо генеральному судді. Писар Генерального суду був однією з важливих судових осіб. Кандидат на цю посаду, крім доброго знання канцелярської справи, письма, діловодства, мав бути обізнаний з юриспруденцією того часу на рівні з суддею. У разі відсутності генерального судді його заміщав судовий писар, який у таких випадках інколи називався наказним суддею. Посаду писаря Генерального військового суду займали: Іван Черетеня (1666 р.) [41], Сава Прокопов (1672 р.) [42], Андрій Васильович (1678, 1684—1694 рр.) [43] та ін.

Судові справи канцелярії розподілялися між канцеляристами, кількість яких, згідно пізніших даних, визначалась по тому, «сколко по рассмотрению судей и по состоянию дела явится быть потребно» [44].

Діяльність Генерального суду фіксувалась в «Книгах судових войскових енеральных», а окремі документи виходили з канцелярії у вигляді «виписів» із цих книг, судових записів, декретів, актів тощо.

За часів Богдана Хмельницького виникли полкові канцелярії. Вони відали військовими, адміністративними і судовими справами на території кожного полку. Діяльність полкових канцелярій тісно пов'язана з роботою полкових судів, оскільки до складу обох входили як полкові судді, так і полкові старшини. Практично важко відрізнити діяльність одного органу від другого. Головну роль в них займав полковник.

Полкові канцелярії чинили ряд нотаріальних дій. Вони посвідчували в деяких випадках договори купівлі-продажу нерухомого майна, заповіти, втручались у справи спадщини тощо.

Діяльність полкових канцелярій поступово поєднувалася з діяльністю міських. Зростання значення і сили полковників, полкової старшини, наявність в їх руках влади поставили міські уряди у залежне від них становище. Як свідчать міські актові книги, полкові суди неодноразово засідали в ратушах разом з міськими, а справи нотував писар однієї або іншої канцелярії.

Діловодством полку і полковою канцелярією відав полковий писар, діяльність якого контролював полковник. До штату полкової кан-

---

[41] ЦДІА УРСР, ф. 1473, оп. 1, спр. 1, арк. 41.

[42] ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 260, арк. 2

[43] ЦДІА УРСР, ф. 154, оп. 1, спр. 19, 20; ф. 133, оп. 1, спр. 133; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів. І, 55526, Лаз. 39/І, арк. 263.

[44] Права, по которым судится малороссийский народ. Изд. проф. Кистяковским. М., 1879, стор. 95.

целярії входили канцеляристи і старші канцеляристи, які працювали під контролем полкового писаря. Штат канцелярії точно не був визначений, кількість його була різною залежно від чисельності полку та інших обставин. Серед полкових канцеляристів були писарі, які служили раніше у Генеральній військовій канцелярії. Так, Данило Іванович Войцехович — канцелярист Генеральної військової канцелярії (1672 р.), згодом — полтавський полковий писар (1677—1682 рр.); Петро Іванович Домонтович — військовий підписок в Генеральній канцелярії (1669 р.), а потім — київський полковий писар (1672—1676 рр.); Михайло Тарасович Забіла — на службі в Генеральній канцелярії (1689—1691 рр.), ніжинський полковий писар (1708—1710 рр.); Афанасій Федорович Покорський — почав службу близько 1690 р. в Генеральній військовій канцелярії, згодом — стародубський полковий писар (1698—1707 рр.); Петро Михайлович Булавка — військовий писар, писар полковий чернігівський (1708 р.) [45] та ін.

Нерідко полковий писар займав посаду полковника чи сотника. Так, Павло Семенович Герцик — полтавський полковий писар (1675 р.) був полтавським полковником (1675—1677, 1683—1687, 1691—1695 рр.); Іван Васильович Піроцький — ніжинський полковий писар (1694—1697 рр.), а згодом — ніжинський полковий сотник (1700, 1709—1725 рр.) [46] та ін.

Полкові писарі часто були гетьманськими посланцями до Москви серед іншої козацької старшини. Зокрема неодноразово виконували такі функції ніжинські полкові писарі Павло Михайлович [47] та Пилип Константинов [48].

Оплата канцеляристів у кожному полку провадилася по-різному. В деяких полках писарі одержували постійну плату, в інших, де вони володіли маєтностями,— не одержували спеціальної грошової оплати. Згадки про земельні володіння писарів досить часті. Так, великі земельні володіння належали стародубському писарю І. Скоропадському [49]. Ніжинському полковому писарю Й. Завадському (при Самойловичу) царською грамотою затверджено три села: Крупичпол, Сваричівка та Вишнівка. Прилуцький полковий писар Лисаневич одержав від Л. Горленка село Юрковці [50]. Писар Лубенського полку Леонтій Кичкаровський володів селом Луговиками і трьома млинами на р. Удаї під Пирятином і в с. Гурбинцях [51].

У джерелах збереглися відомості про існування рангових сіл полкових писарів. Так, у листі ніжинського полковника С. Забіли (1694 р.) говориться про село Вересоч, «которое з давних часов паном писаром полковым нежинским належало» [52]. Ранговим селом полкових писарів було село Дрімайлівка Ніжинського полку [53] та ін.

У полкових канцеляріях велися різноманітні записи, для яких існувало кілька книг. У «Книзі декретовій» записували вхідні та вихідні папери, ухвали, прийняті щодо різних справ. У «Книзі протестів» велася попередня реєстрація різних протестів і позовів. Була ще «Книга справ поточних», в якій реєструвалися справи, що розслідувалися, і

---

[45] В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 1, стор. 119, 336, 435; т. 2, стор. 78; т. 4, стор. 102.

[46] В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 1, стор. 271; т. 4, стор. 61.

[47] ЦДАДА, ф. 229/2, кн. 6, спр. 20; ф. 124, оп. 1, 1674 р.— спр. 32.

[48] ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, 1669 р.— спр. 18.

[49] А. Лазаревский. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. V. К., 1899, стор. 28.

[50] А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. 2, стор. 34, т. 3, стор. 63.

[51] Архів ЛВІІ АН СРСР, к. 68 (I), спр. 81.

[52] А. Лазаревский. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, II. К., 1899, стор. 63.

[53] А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. 2, стор. 36.

справи закінчені [54]. З полкової канцелярії виходили також універсали, накази, листи полковників тощо, композиційна будова яких дуже наближається до відповідних документів Генеральної військової канцелярії.

Архіви полкових канцелярій за другу половину XVII ст. дійшли до нас у вигляді розрізнених і випадково уцілілих окремих документів. Тому важко судити в повному обсязі про характер полкового діловодства.

Діловодством у сотнях відали сотенні канцелярії, які були створені в другій половині XVII ст. Вони вважалися військовими, адміністративними та судовими органами на території сотні як військово-адміністративної одиниці. Сотенне правління очолював сотник, а канцелярію — писар, який мав у своєму розпорядженні помічників-підписків. Сотенні канцелярії також були взаємозв'язані з ратушними канцеляріями і частково актикували деякі справи в міських актових книгах. Сотенні писарі одержували грошову платню, серед них було мало осіб, які володіли селами. Іноді їм додатково платили натурою.

Міське діловодство концентрувалось при міських урядах. Міський уряд — загальна і найчастіше вживана тогочасна назва управи міста. Повне міське управління складалося із колегії лавників або присяжних під головуванням війта, яка відала кримінальними судовими справами, та з «мейской» ради, тобто райців (радців) під головуванням бурмистра, що відала поточними адміністративними, економічними, побутовими справами, а також цивільними судовими. У містах Лівобережної України колегії лавників і райців не були чітко розподілені і обидві збиралися одночасно в складі одних і тих же осіб. У складі міського управління незмінно називається писар магістратський (ратушний або просто міський), який відав міським діловодством.

Міста Лівобережжя поділялися на дві групи. Одну групу становили магістратські міста, що користувалися магдебурзьким правом (правом самоуправління). До таких належали: Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Погар, Глухів, Короп, Мена, Остер, Полтава. Другу групу становили ратушні міста, які мали міське управління, але не користувалися магдебурзьким правом. Ці міста більшою мірою залежали від старшинської адміністрації.

Для вирішення певних справ у ратуші засідали як війт, так і бурмистер, а з ними присяжні і райці. Після 1648 р. в засіданнях міського уряду брав участь місцевий козацький сотник чи полковник.

Діловодством ратуші відав міський писар. Кількість канцеляристів була значною. Проте загальних норм тут теж не існувало і кожне міське управління мало певні особливості.

Відомостей про міських писарів зафіксовано мало. Прізвища їх згадуються в поодиноких справах. Деякі міські писарі залишали свій підпис в кінці виписів із міських книг, в кінці деяких купчих записів, в деяких міських книгах тощо.

Серед писарів великих міст виділялося кілька осіб, які керували всім діловодством міста: перш за все — міський писар (писар городового уряду), полковий писар, сотенний писар, а навколо них групувалися чиновники міської, полкової, сотенної канцелярій. Про це свідчать ратушні книги деяких міст. Зокрема, в Миргородській книзі [55] зафіксовано чималу кількість писарів, які оформляли справи, складали документи та «корикговали» їх з книгами. Біля 20 справ підписав «Алексей Іванович Горностай» (1670—1687 рр.) як «писар майстрату миргородского», «писар ратуша миргородского», «писар мѣский миргородский», у 1679 р. справу підписав «Демян Хомченко писар мѣский».

---

[54] В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959, стор. 227.

[55] ЦДІА УРСР, ф. 1473, оп. 1, спр. 1.

«Макар Мрокевский» — писар Миргородського полку у січні 1669 р. «корикговал» одну справу, а в лютому того ж року «Макар Мартинович», теж писар полку Миргородського, підписав справу. До речі, в іншому документі [56] за 1672 р. згадується писар полку Миргородського «Макар Мокревский» і «Макар Мокриевский». Напевно, це була одна і та ж особа, але по-різному писала своє прізвище.

За 1669—1681 рр. чимало справ оформив та «корикговал» «Прокопий Юриєвич», він же «Прокоп Юриєвич» — «писар городовой козацкий», або просто «писар миргородской». Інколи він не зазначав свою професію, а лише помічав — «Сиє записовал...», «А сиє вписовал...», «Сиє написал Прокопий Юриєвич рукою», або «...рукою лѣвою».

Кілька справ з підписами писарів сотні миргородської — «Федор Лукянович» (1690 р.) і «Павел Якимович» (1695 р.). Останній у 1698 р. підписався як «писар городовой миргородской».

Отже, в миргородській актовій книзі окремі справи записував, або «корикговал», писар міський, полковий чи сотенний, що свідчить про ділове співробітництво різних канцелярій в одному місті.

Слід зазначити, що не всі справи, де зберігаються підписи тих чи інших писарів, вписані до книги тими ж писарями. Спостерігаються випадки, коли документи, складені та підписані певним писарем, переписувалися до книги іншим канцеляристом чи підписком з повним збереженням форми цього документу, в тому числі і підписів на ньому. Цим пояснюється і той факт, що кілька справ у Миргородській книзі мають підпис — «Іван Черетеня писар судей войсковых єнералних».

Подібні підписи є в актових книгах Полтавського міського уряду [57] — «Василий Данилович писар городовий старосанджаровский рукою» (1691 р.), «Андрей Василевич писар судов войсковых єнералних» (1691 р.), «Писар сей справи Павел Іванович Мокиєвский писар Сокологорский» (1690 р.) тощо.

Актові книги Полтавського міського уряду містять матеріал про діяльність писарів. «Александр Никифорович» — «писар мѣский полтавский» або «писар городовий полтавский» — одна із помітних фігур як за багаторічною службою (1666—1689 рр.), так і за своїм достатком. Прізвище його згадується в актах понад 30 разів, а в ряді актів зафіксовано придбання ним грунту, будинків, левад, нив, млинів тощо. Його рукою написано багато справ, в окремих актах зроблено виправлення. Після нього був «Стефан Нерода писар мѣский полтавский» або «писар городовий полтавский», який займав цю посаду в 1690—1692 рр.

Далі зустрічаємо — «Роман Лозинский», що підписувався як «писар полтавский», «писар городовий полтавский», «писар мѣский полтавский», «писар маєстрату полтавского», «писар маєстрату полкового полтавского», «писар справи оноє» тощо. За період діяльності (1692—1708 рр.) його рукою в книзі написано близько 70 справ. У роботі Романа Лозинського, напевно, були невеликі перерви. Так, у березні 1694 р. одну справу написав «Іван Кгаєвский писар мѣский полтавский». З жовтня 1699 р. до лютого 1700 р. близько десяти справ оформив «Влас Марченко» або «Улас Марченко» — «писар мѣский полтавский» або «писар городовий полтавский», який перед цим був «паном дидаскалом» полтавської школи та дяком [58].

На жаль, подібні дані в актових книгах інших міських урядів майже відсутні. Згадки про них знаходимо в окремих вихідних документах — виписах із міських актових книг, купчих записах тощо. Наприклад: «Корикговал с книгами Матвей Вишенский мѣский батуринский

---

[56] ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 260, арк. 3.

[57] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І, 55256, Лаз.39/1; І, 55257, Лаз.39/2.

[58] О. Левицкий. Очерки народной жизни в Малороссии во 2-й пол. XVII в. К., 1902, стор. 282.

писар», «Леонтий Клищенко писар мѣский батуринский», «Семен Федорович писар глуховский рукою», «Гаврило Данилович писар лохвицкий», «Федор Токслинский майстратовый присяглый стародубовский писар», «Федор Федорович Подлеский писар мѣский стародубовский», «Григорий Иванович Яхимович мѣский черниговский писар» [59], «Петро Демянович Уманец писар глуховский рукою власною», «Петро Григориєвич писар мѣский кролевецкий рука власна», «Печатар сего выписа с книг мѣских сосницких Никон Алексеєвич писар мѣский сосницкий рукою» [60], «Корикговал твеж праву Тимофей Прокопович писар на тот час мѣский лисянский», «...писалем той выпис Юрей Кречковский писар прилуцкий» [61] та ін.

Особливу увагу привертає міський чернігівський писар Ємелян Іванович Яхимович. Справи, написані ним, зустрічаються протягом 1659—1700 рр. в різних архівах. Залишені ним підписи: «Ємелян Иванович Яхимович писар мѣский присяглый черниговский», «Ємелян Иванович Яхимович писар мѣский ратушный черниговский». Найчастіше він підписувався як «Ємелян Іванович Яхимович мѣский черниговский писар».

Документи, написані Є. І. Яхимовичем, складені з максимальним дотриманням усіх вимог тодішнього діловодства (розташування тексту на аркуші паперу, вживання стандартних виразів, графіка та стиль письма тощо), свідчать про його високий фаховий рівень. Відомо, що у 1649 р. полковим писарем Київського полку був Іван Яхимович [62], чернігівським міським писарем у 1657 р. згадується Григорій Іванович Яхимович [63] і, нарешті, Ємелян Іванович Яхимович. Де і коли навчалися Яхимовичі — невідомо. Але цілком певно, що вони походять з однієї родини, а майстерність писарської справи передавалася за спадкоємністю. Не виключена можливість, що Ємелян Іванович Яхимович підтримував ділові стосунки з чернігівською полковою канцелярією, де в різний час посаду писаря займали високоосвічені та висококваліфіковані особи — Карпо Іванович Мокрієвич (1660—1661 рр. [64], Леонтій Артемович Полуботок (1668 р.) [65], Лука (Лукаш) Заборовский [66], Михайло Слободець [67], Іван Скоропадський (1681—1682, 1687—1689, 1693—1694 рр.) [68] та ін.

Подібна організація діловодства спостерігається і в інших містах Лівобережної України — Батурині, Глухові, Стародубі, Прилуках та ін.

Справи, що вирішувалися на засіданнях міських урядів, «актикувалися», тобто записувалися до актових книг. Це, здебільшого, записи судових процесів, купівлі і продажу земельних володінь (орних земель, лісів, сінокосів тощо), нерухомого майна (будинків, дворів, млинів). ухвал щодо адміністративних питань тощо. Часто акти на окремі справи складалися поза ратушею, а пізніше скріплювалися урядовцями і записувалися до міських книг. У книги вносились також різні договори (наприклад, на спорудження та утримання гребель і млинів), рішення Генерального військового суду, що стосувалися справ міста та його жителів, мирові записи, записи на пожертвування, різні свідчення,

---

[59] ЦДІА УРСР, ф. 221, оп. 1, спр. 205; ф. 133, оп. 1, спр. 140, 148, 185; ф. 137, оп. 1, спр. 5.

[60] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І, 50498, Лаз. 3; І, 50480, Лаз. 3; І, 50463, Лаз. 3.

[61] Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, ф. 159, спр. 6104, 6112.

[62] Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора... 1649 года. Изд. О. М. Бодянским. М., 1875, стор. 198.

[63] ЦДІА УРСР, ф. 133, оп. 1, спр. 11.

[64] В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 3, стор. 570.

[65] В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 4, стор. 180.

[66] В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 2, стор. 72.

[67] ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 260, арк. 3.

[68] В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 4, стор. 661.

результати проведених розслідувань тощо. Засобом засвідчення оригінальності особистих актів було також внесення їх повного або скороченого тексту до міських книг. Тому в них зустрічаються численні дарчі записи, особисті заповіти (тестаменти), записи про борги, розподіл майна (нерухомого) і навіть витяги з актових книг інших міських урядів. Іноді міський суд відновлював втрачені документи, вносячи повторно до актових книг їх зміст за уцілілими копіями або на основі свідчень.

У невеликих містечках усі справи вносилися до однієї книги, а у великих — «вічисті справи» (акти відчуження нерухомого майна, заповіти, дарчі записи та інші відносини приватної власності) записувалися до однієї книги, а «справи поточні» (переважно судові слідства) — до іншої.

Записи в актових книгах міських урядів Лівобережної України передають норми життя і поведінки людей, окремі моменти їх побуту, занотовують різні явища тогочасного суспільства. Актові книги — це «пам'ятки вітчизняної історії такі важливі, що без їх допомоги вона неспроможна буде ніколи вирішити багатьох важливіших питань минулого життя» [69] — писав у свій час О. Левицький.

Загальна структура основних форм актів, вписаних до міських книг різних міст Лівобережжя, а також розрізнених документів, що виходили від міських урядів у вигляді окремих «выписей из мѣских книг», купчих записів, тестаментів, договорів тощо, досить подібна. Напевно, писарі наслідували загальноприйняті зразки складання певних актів, довільно формулюючи другорядні особливості.

При міських ратушах існували довідники для керівництва в канцелярській роботі. Про це свідчить «Книга глаголемая листовня», що зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (в свій час опублікована Б. Грінченком [70]). Рукопис складається з кількох зошитів та окремих листків, написаних в різний час і механічно об'єднаних однією оправою. Він містить «Инструкции албо теж способы до вшеляких писарских потреб информаций и доклады в сеи книжци обрѣтаются розмаитые», тобто в рукописі зібрано зразки різних документів листів (подорожніх, прохожих, привітальних), посвідчень, суплікацій (прохань), скарг, судових записів, мирових, купчих тощо.

Композиційно структура актів міських урядів майже однорідна і залежить від змісту запису. Щодо змісту акти можна поділити на кілька груп: 1) судові акти; 2) акти про купівлю-продаж; 3) заповіти, дарування; 4) інші акти поточних справ — скарги, прохання тощо.

---

[69] О. Левицкий. История учреждения Киевского центрального архива.— Чтения в об-ве Нестора Летописца; кн. XVII, вып. 3, 1903, стор. 37.

[70] Старинный малорусский письмовник. «Книга глаголемая листовня». С предисл. Б. Д. Гринченко. Чернигов, 1901.

Розділ III

СКОРОПИС ДОКУМЕНТІВ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ

Найбільшою складністю і специфікою в графіці характеризується скоропис другої половини XVII ст. Форми начерків, з'єднане написання * та скорочення набувають найбільшої різноманітності. Збільшується також кількість виносних літер.

Сфера вживання ділового письма значно розширюється під час Визвольної війни 1648—1654 рр. та після возз'єднання України з Росією. Скоропис, що застосовувався в державно-канцелярському діловодстві, за характером і темпами свого розвитку значно відрізняється від письма пам'яток літератури та рукописів релігійного змісту.

Знаряддям для письма служили гусячі, зрідка павині пера. У другій половині XVII ст. документи писалися на папері спеціального виготовлення чорним атраментом (чорнилом), який відзначався стійкістю і добре закріплювався. Один з рецептів його виготовлення «Оустав како чернило дѣлати» додано до «Граматики» М. Смотрицького (Эвью, 1619) [1], що зберігається в ЦНБ АН УРСР: «Первѣе чарка вина црковнаго, чарка оцту доброго, двѣ чарки галясу, чарка с верхом гуми, девят чарок воды, третая част чарки купервасу и поставит на огнь донделе начнет шумѣти. Таж за 6 дни промѣшуй по три разы, на 9 день процѣди чрез чистую хустку и тако пиши. А внегда огустѣєт придай мало воды єлико мощно вомѣстити и пако пиши».

У даному розділі розглянемо палеографічні особливості скоропису Генеральної військової канцелярії, які становлять значну частину писемних пам'яток другої половини XVII ст. Предметом дослідження є почерки текстів, а також підписи на документах, які певною мірою розкривають питання розвитку письма цієї канцелярії.

Генеральна військова канцелярія була не лише однією із центральних адміністративних установ на Лівобережній Україні в цей час, а й своєрідною школою підготовки висококваліфікованих писарів та канцеляристів для інших установ. Тому доцільно простежити еволюцію письма цієї канцелярії від початку її заснування (середина XVII ст.) до кінця XVII ст.

Скоропис Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст. досліджується за оригіналами документів. На жаль, архів канцелярії зазначеного періоду в силу цілого ряду історичних обставин не зберігся. До нашого часу збереглись лише вихідні документи канцелярії, що призначалися окремим установам та особам. Ці документи є в різних архівних фондах. Так, значна кількість оригіналів документів Генеральної військової канцелярії зберігається в Центральному державному архіві давніх актів СРСР (Москва) — фонд «Малороссийские

* Слід відрізняти з'єднане написання літер від лігатури. Лігатура створюється на півзлитті суміжних і до того ж тотожніх частин сусідніх літер, тоді як з'єднане написання скоропису базується на з'єднуючих лініях між літерами.

[1] ЦНБ АН УРСР, відділ рідкісної і цінної книги, інв. № 4279.

дела» (ф. 124, оп. 3). Це переважно гетьманські універсали, листи до царів, російських бояр і воєвод з різних питань політичного та адміністративно-господарського життя, листи на проїзд, інструкції, статті, складені під час обрання окремих гетьманів тощо. У Центральному державному історичному архіві УРСР (Київ) в різних фондах (переважно монастирських) зосереджено значну кількість оригіналів гетьманських універсалів, листів, наказів тощо на земельні володіння представникам козацької старшини, монастирським діячам, міським урядовцям тощо. Подібні документи є в колекції А. Лазаревського, що зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (Київ).

Багато документів Генеральної військової канцелярії зберігається в архіві Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР у колекції документів і матеріалів з історії України, зібраної М. П. Лихачовим (к. 238/ІІ, 128), та у колекції актів Київської казенної палати (К. 68). Окремі гетьманські універсали та листи містяться у колекції Західноросійських актів (ф. 293) Відділу рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград).

Всього для дослідження використано біля 500 документів, починаючи від універсалів Б. Хмельницького 1648 р. та Реєстру Запорізького війська 1649 р. і закінчуючи документами 1700 р. включно.

Палеографічне дослідження, яке ставить за мету не лише показ загальних рис розвитку письма, а й визначення датуючих ознак, повинне базуватись на точно датованих пам'ятках. Тому для даної роботи використані документи, що мають точну дату написання.

Письмо документів Генеральної військової канцелярії відзначається різноманітністю форм і почерків. Тут зустрічаються численні зразки звичайного і парадного, каліграфічного і недбалого письма.

Звичайне письмо — це письмо, за нормами якого пише більшість жителів певної місцевості в певний час. У даному випадку цей термін охоплює письмо, яким писала більшість жителів Лівобережної України в другій половині XVII ст. Звичайне письмо не переслідує спеціально естетичних цілей. Воно охоплює різні почерки розбірливого письма, розрахованого на читання багатьма особами. Для звичайного письма характерні певні графічні норми, спостерігається також вживання архаїчних форм. До терміну — звичайне письмо — не входять різного роду відхилення від загальноприйнятих норм і традицій письма, пов'язані з його недбалістю за рахунок швидкості написання та індивідуальними особливостями писарів.

Йому протистоїть парадне письмо. Писар, який мав добрі навики в каліграфії, міг виконати документ з певними елементами декоративних і художніх прийомів, так званим парадним письмом. Таке письмо виконане з естетичним смаком. У парадних почерках на перший план виступає спрямованість до максимальної розбірливості літер. За рахунок же збільшення або зменшення розміру деяких графем, витягнутих і витієвато зігнутих кінців окремих із них в якомусь одному стилі, рівномірного нахилу літер, відстані між рядками, розташування тексту на аркуші паперу та іншого таке письмо набуває майже художнього оздоблення. Скорочення вживаються помірно, обмежуючись найбільш стандартними випадками, виносні вживаються більш для декоративності, ніж для прискорення процесу написання. Таким письмом виконані особливо урочисті гетьманські універсали, листи до російських царів тощо.

Каліграфічне письмо характерне поєднанням його теорії і традиції, дотриманням певних графічних норм та ступеня удосконалення, якого воно досягло в даний час, становить собою статику письма. Каліграфічне письмо розбірливе, чітке, без будь-якого графічного, декоративного і художнього доповнення. У каліграфічному письмі, коли писар традиційні теоретичні вимоги поєднував із сучасними йому досягнен-

нями у цій справі, проявлявся вплив певної графічної школи. Звичайно, таке письмо не могло бути вільним від суб'єктивних рис і породжувало деяку різноманітність в почерках.

У недбалому письмі писар прагнув лише до швидкості написання і не мав наміру досягти краси і чіткості літер. Таке письмо змінювало як зовнішній вигляд письма та стиль, так і графічний склад. У ньому переважали спрощені форми графем, які швидко писалися і з'єднувалися з наступними, що, в свою чергу, вело до появи нових форм і навіть типів графем. Деякі з них поступово стилізувались і згодом ставали загальновживаними. Таким чином з'являлися нові графічні форми, що згодом закріплювалися навиком і видозмінювали попередню традицію в письмі. При швидкому написанні частіше вживалися скорочення, розмір виносних літер відповідав величині рядкових, переважало з'єднане написання графем у рядку та виносних з рядковими. Все це, в свою чергу, впливало на відстань між рядками, яка досягала інколи шести — восьми величин корпуса рядкової літери. У недбалому письмі більше проявлялися суб'єктивні риси писаря, які залежали від його фізичного і психічного стану.

Зміни усіх видів письма відбувалися у тісному взаємозв'язку. У звичайному і недбалому письмі писарі орієнтувалися на певні графічні норми, прийняті у каліграфічному і парадному письмі, але відтворювали їх у дещо зміненому вигляді, що викликалося швидкістю написання. На певному етапі розвитку каліграфічне і парадне письмо завдяки прискоренню процесу написання зазнавало деяких змін, які згодом набирали нормативного характеру. Проте у каліграфічному і парадному письмі писар прагнув досягти максимальної розбірливості, що суперечило сприйманню деяких форм із недбалого або звичайного письма.

Ці тенденції, протилежні за характером, взаємно доповнювали одна одну і сприяли розвиткові письма, зумовленого потребами суспільного життя, письма, в якому максимальна розбірливість поєднувалася б із максимальною швидкістю.

Таким чином, всі зразки письма однаково важливі для його пізнання. Їх необхідно знати і враховувати при вивченні внутрішніх закономірностей, що зумовили розвиток графічної системи письма. На думку І. Каманіна, форма літер і метод написання їх, тобто почерк, виробляються школою під впливом власної, саморозвиваючої культури, або занесеної ззовні; під час навчання письму школа чи окремі представники передають своїм вихованцям із покоління в покоління характер письма з тими удосконаленнями і спрощеннями в методі зображення літер, які вироблялися практикою і часом [2].

Проблема дослідження українського скоропису має дві сторони — графічну і стилістичну. Як відомо, в українському скорописі майже кожна літера має кілька типових графем в багатьох формах. Типові графеми визначають графічний склад письма, а їх форми — зовнішній вигляд, стиль, почерк тощо. Типи графем більш сталі, менше піддаються змінам і впливам, а їх форми — чисельніші і рухливіші, легше піддаються змінам і впливам, що позначається на зовнішньому вигляді письма, на його стилі. Кожна типова графема при зображенні має численні форми, які, в свою чергу, протягом певного часу значно змінюються аж до появи нової типової графеми.

Таким чином, при наявності відносно сталого графічного складу письмо відрізняється загальним виглядом, стилем.

Документи Генеральної військової канцелярії написані десятками різних почерків з різним графічним написанням та індивідуальними особливостями. Спостереження над письмом документів канцелярії

---

[2] И. М. Каманин. Палеографический изборник, стор. 6.

дає можливість класифікувати почерки за кількома стилістичними групами.

I. Письмо, що наслідує традиції київського скоропису першої половини XVII ст.— літери округлі, майже однакового розміру, дрібні, чіткі, розміщені в рядку рівномірно, вільно. Чіткість поєднується з естетичним виконанням, ритм пропорціональний і плавний. Спостерігається прагнення писаря досягти художнього удосконалення, застосовуючи витієваті згини надрядкових і підрядкових елементів графем. Письмо рівномірне, без особливих натисків пера, а значить і без особливо потовщених ліній в графемах, майже рівне або з невеликим нахилом вправо. Трапляється значна кількість з'єднаних написань рядкових літер та рядкових з виносними. Модуль письма змінюється в сторону збільшення під кінець сторіччя, що певною мірою змінює загальний вигляд письма.

II. Письмо, що сприймає специфіку київського нового письма, перші зразки якого з'являються ще в першій чверті XVII ст. і широко розповсюджуються з другої половини XVII ст.[3], характеризується значною вугластістю з ледь помітним нахилом або без нахилу літер, хоч деякі з них зберігають закругленість. Літери витягнуті, тобто висота літери більша від її ширини. Менша кількість з'єднаних написань у слові та виносних графем з рядковими. Почерки цієї групи бувають без потовщених ліній у графемах та із значними потовщеннями. Зовні таке письмо має двоякий вигляд: латинського, розповсюдженого на той час у Польщі, але з старою формою місцевих українських графем, та письма, яке загальним виглядом наближається до півуставного, а графічним складом наслідує традиції українського скоропису. Модуль письма цього типу більший порівняно з попереднім за рахунок витягнутості літер і змінюється в сторону збільшення під кінець сторіччя.

III. Письмо, характерне наявністю розмашистих розчерків, завдяки яким з'являється значна кількість потовщених ліній у графемах. У такому письмі менше витримується чіткість, літери в рядку розташовуються нерівномірно, не витримується певний нахил та величина, не відчувається художнього смаку у формах літер. Помітний вплив стилю російського скоропису, хоч графічний склад зберігає традиції українського письма.

IV. До окремої стилістичної групи можна віднести парадне письмо, яким виконувалися документи особливо урочистого змісту. В цьому письмі всі літери витримуються в певному розмірі, однаковому нахилі, кінці окремих графем, що виходять над чи під рядок, пишуться майже з однаковим згином, під одним кутом, що надає письму особливо красивого художнього вигляду.

Слід зазначити, що названі стилістичні групи письма документів Генеральної військової канцелярії не завжди чітко виділяються. Значна кількість документів написана почерками, що мають перехідний характер між названими групами.

Наявність значної кількості документів за півсторіччя діяльності Генеральної військової канцелярії дає можливість дослідити ступінь розвитку та характерні особливості письма, його графічний склад. Вивчення певних палеографічних ознак зокрема та всіх їх, разом взятих, визначає історичний підхід до пам'ятки не лише в розумінні вияснення її зв'язку із загальними умовами виникнення, а й в розумінні вияснення історії досліджуваного рукопису. Вміння вірно читати і датувати рукописи можливе при уважному вивченні графічних начерків літер, у тому числі виносних, методів скорочень тощо.

Зупинимося на окремих літерах скоропису документів Генеральної

---

[3] И. М. Каманин. Палеографический изборник, стор. 14.

військової канцелярії цього часу, на графемах літер, що вживалися в більшості документів.

Великі літери вживаються переважно в словах на початку тексту, власних іменах та ін. Чітко визначених правил написання великих літер не існувало, власні імена іноді писалися з великої літери, іноді з малої.

А — пишеться як старе слов'янське, правий бік якого короткий, іноді згин лівого боку не сполучається з правим. Загалом наближається до сучасного рукописного. Вживається також у вигляді грецької альфи, часто вертикальна лінія графеми видовжена вверх і перекреслена невеликою горизонтальною рискою. Часом така літера нагадує цифру два з невеликою горизонтальною рискою, нижня частина графеми пишеться на рівні рядка, а верхня піднімається над рядком. Вживаються обидві графеми літери довільно, в одному і тому ж тексті, в однакових словах. Для зображення великої літери вживається графема, схожа на сучасне велике рукописне А, горизонтальна риска якого то виходить за бокові лінії графеми, то вміщується в їх середині, то зображується двома косими рисками (табл. 1).

Б — пишеться у вигляді трикутника із зігнутою лінією, що тягнеться від основи вверх різними формами згину. Такі графеми літери писалися в три — чотири прийоми руки і були не схожі на графеми даної літери в російському скоропису. Прискорення процесу написання поступово деформує такі графеми; спочатку змінюється, а потім зникає форма трикутника. Літера починає писатись в два прийоми руки, а наприкінці XVII ст. з'являються графеми, що пишуться в один прийом руки (табл. 1).

В — за часів Богдана Хмельницького часто зустрічається у вигляді графем, які нагадують велику літеру А, трохи звужену, інколи зверху ледь закруглену, лівий бік якої часом витягнутий і зігнутий вправо. Наприкінці 60-х років досліджуваного сторіччя така графема поступово зникає зовсім. Для зображення цієї літери переважно вживаються в різних формах дві типові графеми: у вигляді грецької тети та у вигляді, що наближається до сучасного рукописного написання. Обидві графеми вживаються довільно, часто поряд в одному слові. У більшості випадків на початку слова пишеться остання графема, а в середині — у вигляді тети (табл. 1).

Для зображення великої літери окремої графеми не було. В разі потреби (переважно на початку тексту) вживалася остання графема у збільшеному вигляді з особливо видовженими і закрученими кінцями.

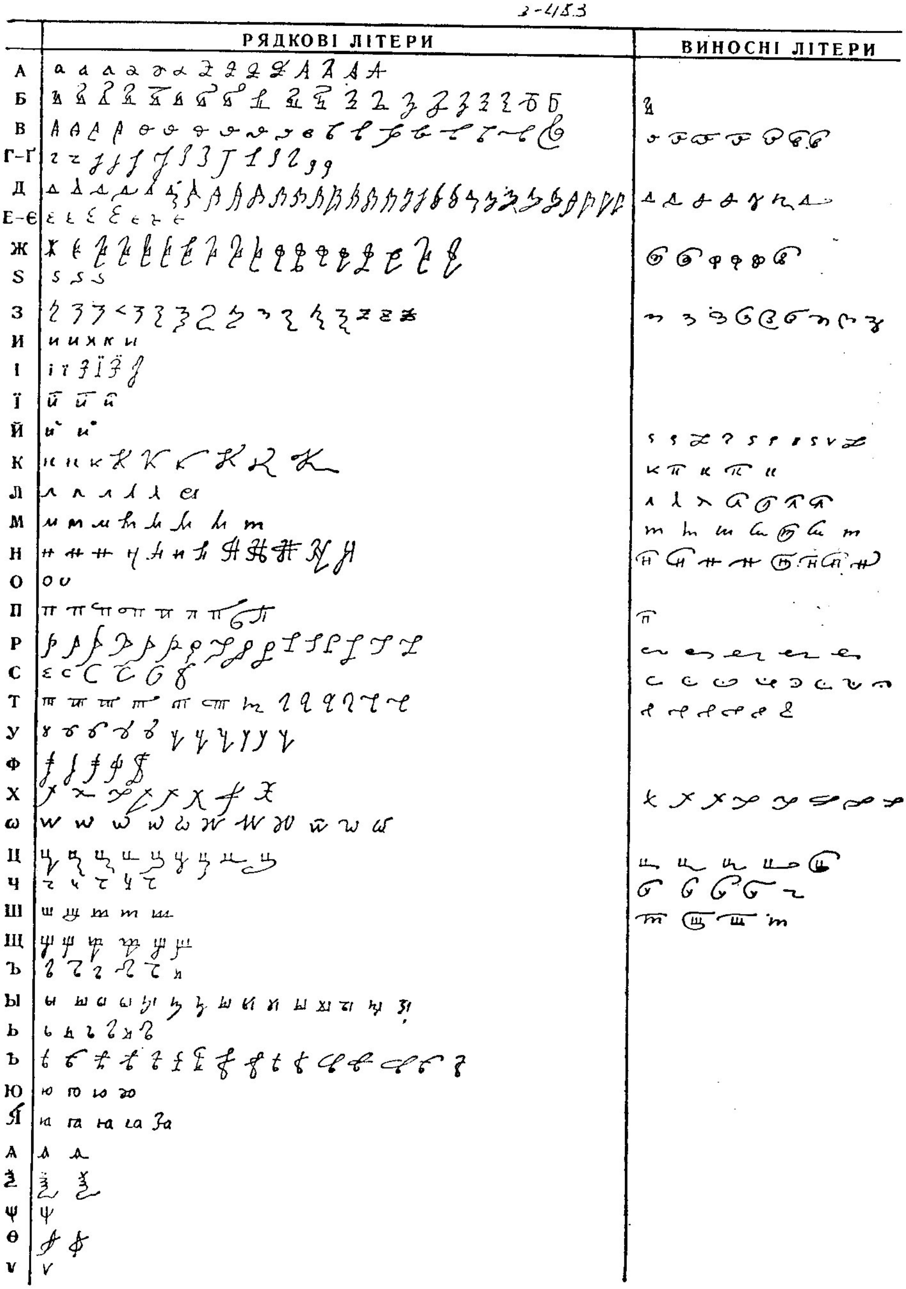
Г — позначається трьома графемами: у вигляді сучасного рукописного Г; графема, що нагадує цифру 9, високої і неправильної форми, з високо піднятою головкою; у вигляді довгої лінії, винесеної вниз рядка. Велика літера в деяких документах має зображення, що наближається до сучасного великого рукописного Г. Проте велика літера здебільшого позначається графемами у вигляді неправильної цифри 9, що піднімається над рядком (табл. 1).

Слід зазначити, що в українському письмі XVII ст. поступово вживається особливе написання літери для передачі іншомовного звука — **g**. Проте у скорописі документів Генеральної військової канцелярії досліджуваного періоду для передачі проривного Г у словах іншомовного походження здебільшого зустрічається традиційне у старій українській орфографії сполучення літер КГ (кгвалт, кгрунт, кгди та ін.).

Д — відзначається великою кількістю різноманітних графем, які вживалися іноді у вигляді півуставного, а горизонтальна риска писалася з деяким розмахом. Такі зображення писалися в два-три прийоми руки. Значно частіше ця літера зображується із видовженими вниз ніжками. Швидкість написання вела до змін і поступового спро-

Таблиця 1

Скоропис документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.

щення графем, написання яких з 70-х років виконувалось в один прийом руки (табл. 1).

Е — зображується двома типовими графемами: одна з них наближається до сучасного рукописного великого Е, друга — схожа на сучасне рукописне Є (табл. 1). Обидва типи графем позначали звуки Е та Є.

Ж — зустрічається у вигляді півмісяця вигнутою стороною вліво з трикутним або чотирикутним виступом посередині. Переважно вживаються такі дві типові графеми цієї літери з численними формами кожного типу: коли вертикальна лінія значно видовжена вверх і вниз із загином верхнього кінця вліво (інколи — вправо), нижнього — вправо, а посередині вертикальної одним кутом примикає трикутник; інша графема — коли один кінець вертикальної лінії видовжений вниз і загнутий вправо, іноді невеликою петлею, а другий кінець в рядку закручується у вигляді вузла. Перша графема писалася в два-три прийоми руки, друга — в один.

S (зело) — вживається у чіткому графічному зображенні цієї літери переважно для позначення числа шість.

З (земля) — має кілька варіантів зображення. Один з них, коли верхня частина рисунка має закруглену форму, що починається невеликою вертикальною, косою або горизонтальною рискою, а нижня лінія значно видовжена вниз з красивим вигином і закругленням вправо або вліво. Іноді графема нагадує арабську цифру два із значно витягнутим кінцем або зображується просто хвилеподібною лінією. Зустрічається зображення літери З у вигляді латинського **z** (для передачі як великої, так і малої літери), яке пишеться в один або два прийоми руки. Всі варіанти вживаються довільно (табл. 1).

У першому десятиріччі досліджуваного періоду іноді зустрічається графема у вигляді кута, але в наступні десятиріччя зовсім зникає. Графічне зображення S (зело) і З (земля) як літер змішується.

И (восьмиричне) — подібне до сучасного рукописного И, іноді схоже на літеру К в звичайній чи зворотній формі. Читається як И або І, а з надрядковим знаком у вигляді дуги чи риски з крапкою читається як українське Ї (табл. 1).

І (десятиричне) — зображується однією вертикальною лінією, внизу ледь загнутою вправо, з однією чи двома крапками або рисками над нею. Велика літера пишеться у вигляді зігнутої посередині вертикальної лінії з поперечною рискою на місці згину, обидва кінці літери загнуті вліво, іноді нижня частина значно видовжена і закручена в петлю. Завжди читається як І.

Обидві літери (И восьмиричне та І десятиричне) вживались досить часто, іноді поруч в одному слові.

Й — досить рідко зустрічається як рядкова літера, а зображується різними знаками над словом. Лише на кінець сторіччя зустрічається в рядку у вигляді, подібному до сучасного рукописного зображення (табл. 1).

К — найчастіше зображується у вигляді двох вертикальних рисок, ледь зігнутих. Велика літера своїм виглядом наближається до сучасної рукописної великої літери (табл. 1).

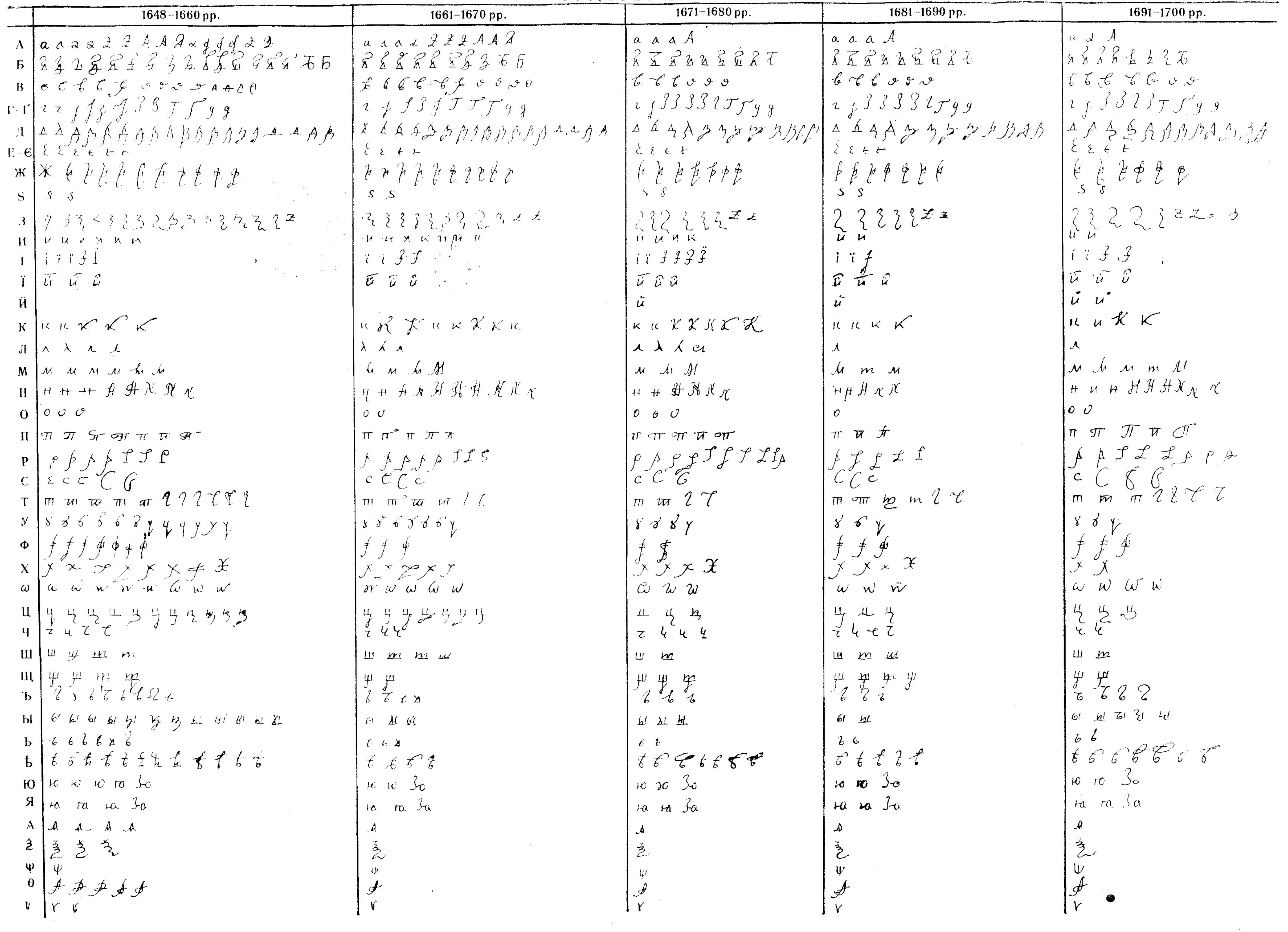
Л — нагадує сучасну рукописну літеру (табл. 1).

М — поряд з графемою, подібною до сучасного рукописного М, часто зустрічається у вигляді латинського **m** (табл. 1).

Н — зображувалося наближено до сучасної рукописної літери — дві вертикальні лінії перечеркнуті горизонтальною, яка часто виходить за межі літери. Велика літера пишеться в три, два і один прийоми руки, інколи горизонтальна лінія зображується двома косими (табл. 1).

О — як звук, зображується двома літерами: звичайне О і омега, обидві вживаються досить часто.

РЯДКОВІ ЛІТЕРИ

гається і в російському скорописі того часу[4]. Визначення написання Ъ і Ь в українському скорописі потребує спеціального дослідження.

В документах Генеральної військової канцелярії Ъ і Ь зображуються у вигляді округлої форми, верхня частина літери витягнута вверх із вугластим чи округлим загином вліво, який інколи переходить в петлю. Зустрічаються також у вигляді, наближеному до сучасних рукописних написань (табл. 1).

Ы — поряд з варіантами, що наближаються до півуставного, вживаються різновидності, що утворилися внаслідок прискорення написання за рахунок зменшення прийомів руки в написанні. Досить часто спостерігається змішування Ы та И. Це свідчить про те, що писарі в той час не розрізняли цих звуків.

Ѣ (ять) — написання різноманітне: із вертикальною лінією, значно витягнутою вверх без згину, часто з невеликим згином вправо чи вліво або скошеною вправо і завжди з поперечною невеликою горизонтальною рискою. Іноді ця літера писалась в один прийом руки і горизонтальна риска являлась ніби продовженням нижнього загнутого кінця. У документах часів Б. Хмельницького трапляється її написання подібне до рукописного латинського **h** без згину нижнього лівого кінця, іноді підкресленого, із видовженим загнутим верхнім кінцем, перекресленим горизонтальною рискою (табл. 1). Ѣ — вживалося в середині та на кінці слова і читалося як І[5].

Ю — наближається до сучасного рукописного, горизонтальна риска пишеться посередині або піднімається вверх (табл. 1).

Я — схоже на півуставне, у деяких випадках нагадує курсивне літеросполучення — ІА (табл. 1).

ѧ (юс) — подібний до півуставного, позначає звук Я. Вживається досить рідко, переважно у власних іменах.

ξ (ксі) — позначає звук — КС, також зустрічається досить рідко.

Ѱ (псі) — майже не трапляється.

Ѳ (фіта) — вживається графема у вигляді прямої, витягнутої лінії, нижній кінець якої значно видовжений вниз і ледь загнутий вліво, а зверху відходить друга лінія, що на рівні рядка загинається вліво, закручується в петлю і перекреслює обидві лінії графеми (табл. 1).

V (іжиця) — вживається досить рідко, здебільшого позначає звук І, інколи В (в словах — євангеліє).

Відносно рівномірне збереження документів Генеральної військової канцелярії за десятиріччями дає можливість простежити еволюцію графем окремих літер. Найбільша кількість графем багатьох літер спостерігається протягом першого десятиріччя існування канцелярії (табл. 2), тобто в роки її організаційного становлення, коли до канцелярії потрапляли писарі з різних місцевостей України, а значить з різними графічними традиціями і навиками в письмі. У наступні десятиріччя кількість графем зменшується за рахунок поступової уніфікації письма, створення власних традицій у письмі. Дещо змінюється дукт окремих графем, їх розмір, але типова форма зберігається більшістю літер. Лише окремі графеми літер В, З та С (табл. 2. 1648—1660 рр. Літера В — чотири останні графеми, літера З — четверта графема у вигляді кута, літера С — перша графема) зустрічаються в документах Генеральної військової канцелярії першого десятиріччя досліджуваного періоду, а в наступні роки майже зникають.

Окремої уваги заслуговують виносні літери (виносними називаються літери, написані над рядком, хоч вони входять в слово, що стоїть

---

[4] И. С. Филиппова. Об употреблении букв Ъ и Ь в московских рукописях XVII века.— Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966, стор. 122—139.

[5] П. Білецький-Носенко. Словник української мови. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1966, стор. 409.

в рядку), за допомогою яких досягалось прискорення письма та економія паперу. Ці літери скорописного письма значно відрізняються від рядкових літер.

Дослідники звертали увагу на зміни в написанні виносних літер і на поступове збільшення їх кількості в XVII ст. В. М. Щепкін, який цій графічній особливості приділяв значну увагу, вказував на можливість датувати рукописи і за характером наявних у них виносних літер [6].

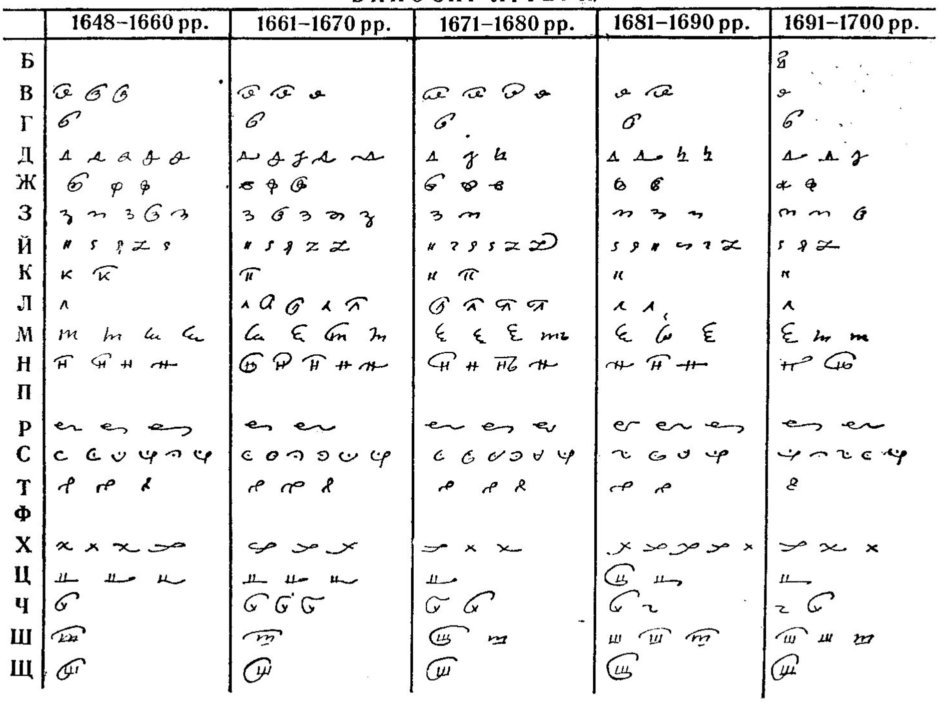
Аналіз системи виносних літер в скорописних текстах, зокрема в пам'ятках ділового письма XVII ст., показує, що виносні літери часто визначали декоративну сторону письма, на яку особливу увагу звертали писарі-професіонали. Тому доцільно простежити окремі характерні начерки виносних літер скоропису Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.

Над рядок виносились літери: В, Д, Ж, З, Й, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, Х, Ц, Ч, Ш. Наприкінці сторіччя зустрічаються подекуди і виносні Б і П (табл. 3).

Таблиця 3

Еволюція скоропису документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.

ВИНОСНІ ЛІТЕРИ

Помітно деякі спрощення в начерку багатьох виносних літер. Над літерами Д, Р, С, Х титло опускається, що пояснюється графічним зображенням цих літер, в начерках яких наявні відповідні титлу графічні риси. Там, де титло зберігається — над літерами В, З, К, Л, М, Н, Ц, Ш, здебільшого пишеться разом із виносною літерою без відриву пера. І лише в небагатьох випадках титло зберігає свою стару форму.

Усі варіанти винесення літер над рядок можна простежити в залежності від позиції та характеру виносних та інших елементів слова. Перша літера слова, а також голосна не виносились. Найчастіше виносились приголосні літери, що стоять в кінці слова (Й, М, Р, С, Х).

[6] В. Н. Щепкин. Вказ. праця, стор. 134, 137.

При цьому не мало значення, якою була перша літера наступного слова, голосна чи приголосна. Виносилась приголосна перед приголосною, зрідка перед голосною, в середині слова. У слові могло бути декілька виносних літер.

Іноді виносились дві літери, що стояли поруч, особливо наприкінці слова — МУ, МИ, ВИ тощо. У деяких випадках елемент графеми однієї виносної літери зливався з елементом графеми іншої виносної чи рядкової літери, створюючи таким чином лігатуру. Досить часто вживалася виносна лігатура СТ, інколи РТ, РП, РН (стор. 63, 64).

У закінченнях прикметників і на кінці дієприкметників виносилась приголосна Г, а наступна за нею літера О опускалась. Ъ і Ь виносились інколи з приголосною, а здебільшого опускались.

Слід зазначити, що літери виносились над рядок не лише в словах широкого вжитку, а навіть в іменах, назвах та підписах. Про це свідчить Реєстр Війська Запорізького 1649 р., підписи Б. Хмельницького та ін.

Поєднання перерахованих методів винесення літер над рядок створює певний стиль письма, який залежить не стільки від часу написання, скільки від характеру почерка. Один писар захоплювався винесенням над рядок літери М у з'єднаному чи роз'єднаному написанні з рядковими літерами, інший — надавав перевагу літерам Х, Р та ін. Тому загальний вигляд виносних у двох одночасно написаних текстах різними писарями може бути різним.

Досить часто спостерігається з'єднане написання рядкових літер з виносними. Найчастіше вживалися з'єднання виносних літер Й, М, Р, С, Х з голосними рядковими літерами А, Е, И, У.

Одним із важливих принципів скоропису є його система скорочень. Скороченими могли бути лише певні слова, тоді як методи винесення літер та літеросполучень у принагідній позиції здійснювались у будь-якому слові.

Відомо чотири методи скорочення слів у слов'янській палеографії [7]: пропуск літер, головним чином голосних; часткове винесення їх над рядок (слід відрізняти слова, виносна в яких визначалась традицією написання даного слова від слів, що мали лише сполучення літер, що допускали винесення) [8]; усічення кінця слів; скорочення слова до однієї початкової літери.

Перелічені методи були відомі візантійській і латинській графіці. Латинська палеографія виробила спеціальну термінологію. Так, усічення слова визначається терміном — суспенсія; пропуск однієї або кількох літер із середини слова із збереженням його початку й кінця — контракція; скорочення слова до однієї початкової літери — сігла та ін.[9]

Подібні скорочення досить часто вживаються і в скорописі документів Генеральної військової канцелярії. Скорочувалися частовживані терміни соціально-економічного, релігійного, політичного і побутового характеру. У випадках скорочення шляхом стиснення або контракції пропускались переважно голосні літери. Наприклад: влчства — величності; вм, вшей — вам, вашої; гдн, гпдн, гсдн — господін; гпдра, гспдру — господаря, господарю; гпдртв — господарств; гсдра — государя; кнзя — князя; млсті — милости; мц, мсца, мсця — місяць, місяця; мнтр — монастир; ншим, ншей — нашим, нашої і т. п.

---

[7] Л. В. Черепнин. Вказ. праця, стор. 245—246.

[8] О. В. Творогов. О выносных буквах в русских рукописях XV—XVII вв.— — Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966, стор. 164.

[9] Е. И. Ружицький. Скорочення в латинських документах XIV—XVIII ст.— Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968, стор. 143—150.

Такі ж слова скорочувалися і шляхом суспенсії, тобто усічення слова. Наприклад: архиеп — архієпископ; вел, вели — величности; запор — запорізький; енер — єнеральний; прес — пресвітлий і т. п.

А такі слова, як пан, місяць, милости, чоловік та інші, інколи скорочувалися до однієї початкової літери.

Над скороченими словами титло зберігалося або опускалося, після скороченого слова інколи ставили дві крапки.

Слід зазначити, що писарі по-різному скорочували одні і ті ж, навіть частовживані, слова.

Числа позначалися літерами або писалися словами. Для числових позначень вживалися переважно такі графеми:

а҃ – 1	а҃і – 11	л҃ – 30	с҃ – 200
в҃ – 2	в҃і – 12	м҃ – 40	т҃ – 300
г҃ – 3	г҃і – 13	н҃ – 50	у҃ – 400
д҃, д҃ – 4	д҃і – 14	ѯ҃ – 60	ф҃ – 500
є҃, є҃ – 5	є҃і – 15	о҃ – 70	х҃ – 600
ѕ҃ – 6	ѕ҃і – 16	п҃ – 80	ѱ҃ – 700
з҃ – 7	з҃і – 17	ч҃ – 90	ѡ҃ – 800
и҃ – 8	и҃і – 18	р҃ – 100	ц҃ – 900
ѳ҃ – 9	ѳ҃і – 19		҂а҃ – 1000
і҃ – 10	к҃ – 20		

Над графемами, що позначали числа, ставилося титло над всіма разом або над кожною окремо. Ні арабські, ні римські цифри в документах Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст. не вживалися.

Зовнішнє оформлення документів Генеральної військової канцелярії також мало свої особливості. На відміну від рукописних книг папір документів не ініювався. Тому розміщення тексту на аркуші паперу залежало від навиків та фаху писаря, а також від величини тексту. Більш досвідченими писарями дотримувалась певна симетрія — з обох боків невеликі поля, однакова відстань між рядками, іноді зверху залишалась чимала частина аркуша для заголовку. Зовнішній вигляд документу залежав від його змісту і призначення. Гетьманські універсали здебільшого писалися на одній сторінці вдвоє складеного аркуша, текст розміщувався вздовж або поперек сторінки і завжди скріплювався підписом гетьмана і печаткою. На місці печатки між аркушами паперу наливали сургуч, а потім ставили печатку, внаслідок чого аркуші склеювалися. На останній сторінці зазначалася адреса, куди відправлявся універсал. Особливо урочисті гетьманські універсали та листи писали на розгорнутому аркуші паперу.

Незначна кількість гетьманських універсалів написана на одинарному аркуші паперу. В такому разі для оформлення печатки під текстом на чистій частині аркуша надрізали кусок паперу довільної форми, загинали, під нього наливали сургуч і ставили печатку.

Інші документи, розмір тексту яких був значно більший, писали на обох сторінках одного або кількох аркушів (вдвоє складеного).

Таким чином, скоропис документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.: 1) зберігає традиції київського скоропису першої половини XVII ст., характерними рисами якого були дрібні, чіткі й округлі графеми; 2) сприймає елементи київського нового письма, характерного вугластістю графем, збільшеною висотою порівняно з їх шириною, яке саме в другій половині XVII ст. набуває значного поширення на лівому березі Дніпра; 3) сприймає вплив стилю російського скоропису, що проявляється в появі розчерків, значних потовщень окремих елементів графем тощо, при цьому зберігається форма місцевих українських графем; 4) набуває специфічного художнього, парадного стилю, яким писалися документи особливо урочистого змісту, дипломатичного листування тощо.

Графічний склад скоропису документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст. характерний значною кількістю типових графем окремих літер з чисельними формами. Особливо це спостерігається в першому десятиріччі досліджуваного періоду, тобто років організаційного становлення канцелярії.

Наприкінці сторіччя графічний склад письма уніфікується (див. літери А, Б, В, Г, Д, Р, С, Т, У, Х, Ц, Ы, Ѣ) завдяки зменшенню кількості форм окремих графем і навіть цілковитим випаданням із вжитку кількох типів.

Спостерігається тенденція спрощення начерку окремих графем деяких літер за рахунок зменшення прийомів руки під час написання (див. літери Б, Д, Ж, З, К, Р, Х, Ы, Ѣ).

Розділ IV

СКОРОПИС ДОКУМЕНТІВ МІСЬКИХ РАТУШ, ПОЛКОВИХ ТА СОТЕННИХ КАНЦЕЛЯРІЙ, МОНАСТИРІВ

Дослідження специфіки письма різних установ має важливе значення для визначення місця походження документів.

До нашого часу не збереглося жодного повного комплекту документів канцелярій місцевих установ Лівобережної України другої половини XVII ст. Письмо їх вчені досліджують за випадково уцілілими актовими книгами міських урядів та розрізненими документами у вигляді виписів із міських книг, купчих записів, договорів, тестаментів тощо.

Для дослідження використано актові книги Лохвицької [1], Миргородської [2], Остерської [3] ратуш, Полтавського міського уряду [4] і розрізнені документи місцевих установ Батурина, Воронежа, Гадяча, Глухова, Івашківців, Козельця, Конотопа, Коропа, Кролевця, Лохвиці, Любеча, Ніжина, Переяслава, Почепа, Прилук, Сосниці, Стародуба, Чернігова та ін. Всього понад 800 одиниць збереження, що знаходяться в кількох сховищах Києва, Москви і Ленінграда [5].

Важливими пам'ятками ділового письма другої половини XVII ст. є значні за обсягом, різноманітні за змістом і своєрідні за жанром актові книги міських урядів. До нашого часу збереглося небагато актових книг міських урядів Лівобережної України, проте жодна з них ще не була предметом спеціального палеографічного дослідження.

Записи в актових книгах міських урядів Лівобережної України велися українською мовою, яка стала постійно вживатись в актах з другої половини XVII ст. Актову книгу кожного міста писали різні писарі, тому з палеографічної точки зору цей матеріал досить різноманітний. Індивідуальні стилі наявні в кожній актовій книзі у великій кількості, що дає можливість виявити специфічні місцеві особливості письма та загальні, спільні закономірності в цілому. Оскільки переважна більшість текстів міських актових книг, купчих записів, тестаментів тощо належить перу писарів, які були корінними жителями, є можливість простежити місцеву відмінність графіки письма, а звідси — наявність графічних традицій.

Кількість графем кожної літери в скоропису всіх актових книг досить значна, а начерки їх зображення в письмі досліджуваних книг хоч і подібні, але мають свої особливості.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 1528, оп. 1, спр. 1, 2.

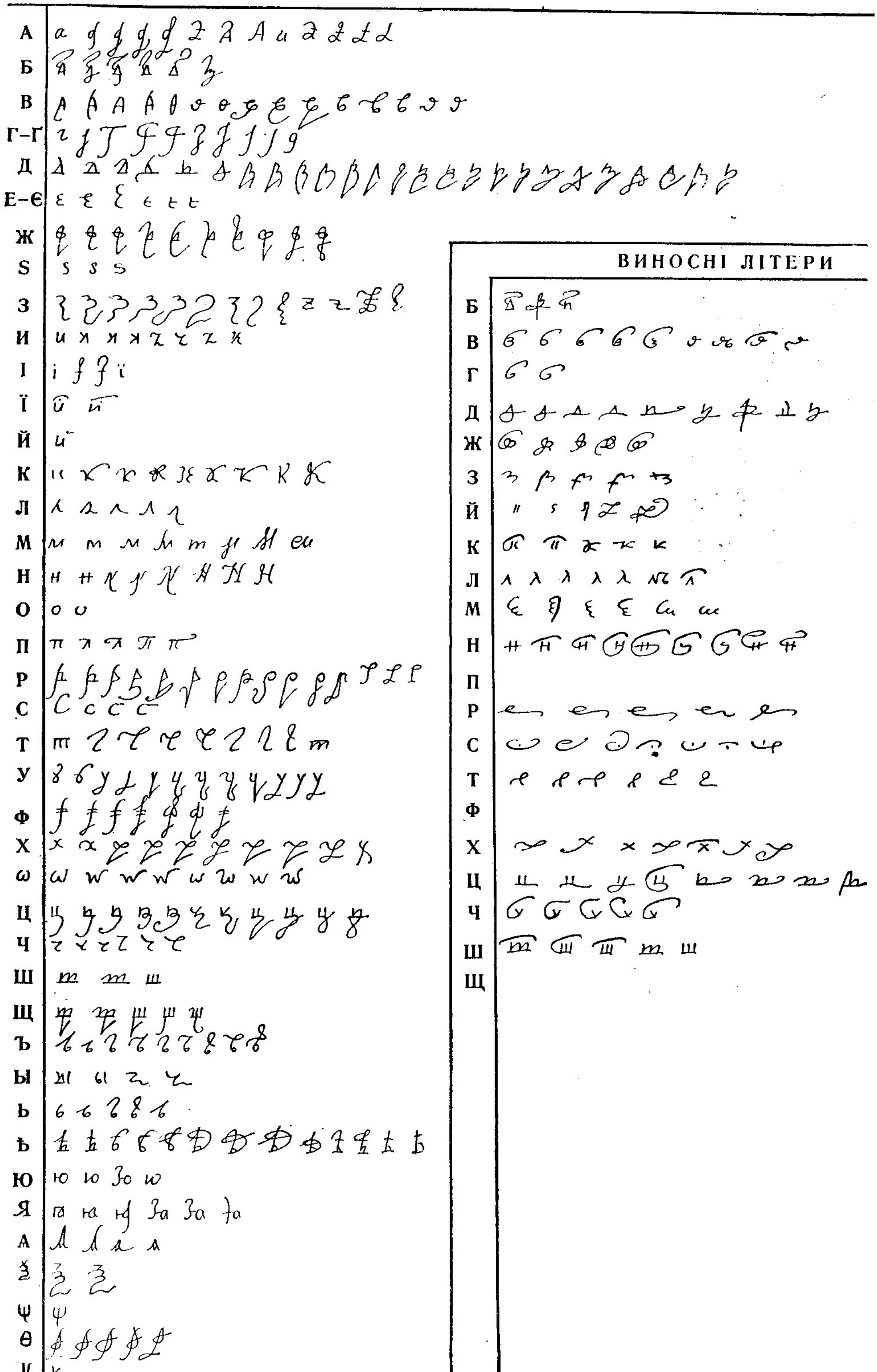
[2] ЦДІА УРСР, ф. 1473, оп. 1, спр. 1.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 1451, оп. 1, спр. 1.

[4] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І, 55 256, Лаз. 39/1; І, 55 257, Лаз. 39/2; Чернігівський історичний музей, Ал. 942 (Тарн. 54Р); Ал. 443 (Тарн. 47Р).

[5] ЦДІА УРСР, ф. 51, 72, 128—133, 137—139, 141, 143—151, 154, 157—162, 164, 221—223; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, колекція О. М. Лазаревського; ЦДАДА (Москва). Малоросійські справи, ф. 124, оп. 3; Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, ф. 159, збірка М. А. Маркевича; Архів Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР, к. 238 (11) 128; к. 68; Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, відділ рукописів, ф. 293.

Графіка скоропису актових книг Лохвицької ратуші (1653—1700 рр.)

особливого манерно-декоративного забарвлення з елементами художньої витієватості. Писарю властиве також вживання омеги та юса.

Іншим почерком, тобто іншим писарем, написані аркуші 25—35. Почерк дрібний, хоч дещо крупніший від попереднього, округлий, чіткий, ледь скошений, без натисків пера. Значно менша кількість розчерків у вигляді витягнутих кінців окремих графем, відсутні графеми, властиві попередньому почерку. Збільшене С виходить переважно над рядок, довжина витягнутих кінців окремих графем — чотири-п'ять корпусів літери. Омега — округлої форми, зрідка вживається зображення вибухового Г у вигляді німецького g.

Почерк на аркушах 30—33 хоч і подібний до попередніх (дрібний, чіткий, охайний), але характерний цілковитою відсутністю надмірно витягнутих кінців окремих графем. Довжина витягнутих ліній дорівнює одній-двом величинам основного корпуса літери. Деякі графеми літер К, Ж, Т, Х та інших пишуться із значним натиском пера.

Почерк на аркушах 75—84 теж дрібний, чіткий, але розтягнутий. Літери в слові пишуться здебільшого роз'єднано, основний корпус графеми прямий, а витягнуті кінці графем скошені вліво чи вправо. Значно менша кількість манерно витягнутих і зігнутих кінців графем. Деякі графеми пишуться із незначним натиском пера. Специфічний начерк окремих графем для даного почерка: Ч — збільшеного розміру порівняно до інших графем і піднімається над словом, В — зображується здебільшого у вигляді тети і, зрідка, калачика. Кількість виносних букв велика, переважає роз'єднане написання їх з рядковими.

Естетично відрізняється почерк на аркушах 88—90 — охайний, чіткий. Кінці графем ледь витягнуті — один-два корпуси літери, багато виносних, які пишуться роз'єднано з рядковими.

Звичайно, ми не можемо ставити собі за мету зробити детальний аналіз особливостей письма всіх або більшості писарів. Індивідуальність кожного писаря залишалася в межах існуючих на той час нормативів, і тому, якими б різноманітними не були їх почерки, характерні властивості письма часу і місцевості виступають досить чітко. Необхідно визначити специфіку писарських стилів кожної міської ратуші та виявити спільні риси, що спостерігаються в усіх міських актових книгах.

Друга книга Лохвицької ратуші за 1674—1712 рр. (після 1700 р., 28 останніх аркушів) починається записом: «Початок з книг записов згодных на купования грунтов которыє за старанем пна Стефана Свѣдерского на тот час войтом в Лохвици будучого починается року 1674 мсца февраля дня 1», тобто заведена як книга «справ вічистих». За перші дев'ять років у книгу вносилися записи справ купівлі-продажу, а з 1683 р. до неї вносяться, поряд з зазначеними, різного роду поточні справи про сварки, скарги, крадіжки, вбивства тощо. Всього близько 230 справ на 218 аркушах. Кілька документів (арк. 112—130), написаних в інших місцевостях з підписами урядовців тих місцевостей і навіть з їх печатками, вклеєно до лохвицької книги. На одному з них невелика приписка: «Року 1690 дня 11 генваря сеє писмо ушито за зволенем пна Дмитра Глуховца обозного полкового лубенского і з бурмистрами»[9]. На кількох аркушах тексти закреслено, а на аркуші 51, під закресленим текстом, примітка: «Тот виш писаный запис з розказаня єго млти пна Максима Іляшенка полковника лубенского змазаный єст и скасованый».

Написана книга також багатьма почерками (понад 40). Загальний стиль письма дуже подібний до письма першої книги, хоч модуль його дещо змінюється в сторону збільшення.

Якщо дотримуватись поділу письма на стилістичні групи згідно запропонованого вище принципу, то скоропис лохвицьких книг можна

---

[9] ЦДІА УРСР, ф. 1528, оп. 1, спр. 2, арк. 120.

класифікувати таким чином: в першій книзі більшість почерків можна віднести до першої групи; на аркушах 121—122, 124—126, 130 — до другої і лише письмо на аркушах 5 зв.— 58, 74, 119 наближається до третьої групи. У другій книзі майже половина тексту написана скорописом, що відноситься до першої групи, і така ж кількість — до другої, а невелика частина (арк. 31 зв.— 35, 101, 159—165) наближається до третьої групи.

Важливим визначальним чинником письма є його графічний склад. Тому доцільно простежити графіку письма лохвицьких книг кожної літери зокрема, причому зупинитись на графемах, властивих письму лише цих книг (табл. 4).

А — із значно продовженою вниз і трохи піднятою вверх вертикальною лінією, нижній кінець якої зігнутий вліво, часом переходить у петлю. Зустрічаються випадки, коли така графема пишеться в один прийом руки, без відриву пера, завдяки чому верхній і нижній кінці видовженої вертикальної лінії закручуються в петлі. Такий тип графеми вживається у письмі першої книги на перших 40 аркушах. Інша графема — у вигляді збільшеної грецької альфи з поперечною рискою на верхньому кінці, який пишеться прямо або загинається вліво. Іноді поперечна риска опускається. Така графема часто вживається у другій книзі.

В — у вигляді, що нагадує трохи звужене А, нижні кінці якого скошені всередину, часом з'єднуються. Верхній кінець лівої лінії графеми здебільшого видовжений. Поперечна лінія часом виходить за бокові. Такий тип графеми наявний в почерках першої книги на перших 100 аркушах. Інша типова графема, що нагадує грецьку тету, збільшеного розміру порівняно з іншими літерами, властива письму другої книги. Виносна графема цієї літери — ледь помітно закручена у вигляді калачика графема великою дугою зліва переходить у титло.

Г — наближається до сучасної рукописної великої, вживається в обох книгах. Для передачі звука Г у словах іншомовного походження інколи вживається графема у вигляді німецького g, яка зрідка зустрічається також в обох книгах.

Д — характерна графема без видовжених ніжок, у вигляді загостреного кута, праворуч обмеженого дугою; інше зображення — видовжені ніжки переходять у петлю і вся графема пишеться без відриву пера. Виносна графема цієї літери своїм стилем наближається до рядкових.

З — у вигляді збільшеної цифри 2 із видовженим кінцем та у вигляді зигзагоподібної лінії, опущеної в рядок. Обидві графеми вживаються в обох книгах.

И — переважає графема, ліва лінія якої хвилею сполучається з верхнім кінцем середньої косої, а права — з нижнім.

М — середня частина звичайної графеми цієї літери видовжена і зображена у вигляді петлі. Інша графема — у вигляді латинського m. Зустрічаються в обох книгах.

Н — із видовженою вниз середньою лінією. Часто вживається у першій книзі і зрідка — у другій.

Р — нижній кінець графеми загинається вправо під гострим кутом або у вигляді петлі, часом витієватої; верхня частина у вигляді трикутника або закруглена. Вживається в обох книгах.

С — із невеликою з'єднуючою рискою вгорі. Зустрічається переважно у першій книзі.

Т — в обох книгах переважає графема у вигляді високої загнутої щогли, що нагадує рукописне збільшене Г.

Х — теж в обох книгах переважає графема з витягнутим вниз лівим кінцем, зрідка — видовжені обидва кінці.

Ц — в обох книгах переважає графема, подібна до сучасного маленького рукописного П, підкресленого з видовженою рискою, іноді така графема пишеться без відриву пера і набуває витієватої форми

з петлями. Виносна графема зображенням досить подібна до рядкової.

Ѣ — у першій книзі часто вживається цікава графема, що загальним начерком нагадує сучасне велике рукописне Д.

В обох книгах часто вживається юс і фіта, зрідка — псі та іжиця.

Всі описані графеми вживаються поряд з багатьма іншими графемами тих же літер, спільними для письма всіх досліджуваних книг (табл. 4).

У всіх почерках лохвицьких книг спостерігається величезна кількість виносних графем, що пишуться як окремо, так і з'єднано з рядковими літерами. Над рядок виносились приголосні Б, В, Г, Д, Ж, З, Й, К, Л, М, Н, Р, С, Т, Х, Ц, Ч, Ш з різноманітним написанням графем. Виносні приголосні П, Ф, Щ майже не зустрічаються.

Актова книга Миргородської ратуші на 149 аркушах вміщує 220 справ за 1650—1725 рр., з них близько 200 справ за 1650—1700 рр. Всі аркуші книги розліновані вздовж на 7 колонок: дві вузькі ліворуч (шириною 1,5—3,5 *см*), три вузькі праворуч (шириною 1,5—2,5 *см*), а центральна колонка широка — до 14 *см*. Проте переважна більшість писарів вписувала справи в книгу через весь аркуш, незважаючи на наявні лінії. Всі акти написані українським скорописом десятками писарів (понад 40), більшість з яких залишила свої підписи. Стан збереження нерівномірний. Багато текстів вицвіло, деякі майже згасли. Без спеціальних пристосувань частину з них прочитати неможливо. Значна кількість аркушів зіпсована, надірвана, у багатьох випадках текст пошкоджений настільки, що неможливо зрозуміти зміст прочитаного. Напевно, книга перепліталася кілька разів, про що свідчить потрійна нумерація аркушів: у кількох випадках текст, що обривається на одному з аркушів, не має продовження на наступному.

Згідно із змістом записаних актів — це книга справ поточних і вічистих. До неї вносились різного роду скарги про крадіжку речей, справи про поділ майна, вирубку чужого лісу, знищення врожаю, розбій, чвари, вбивства, угоди, протестації, купчі записи тощо. Більшість справ записана без заголовків і починається датою.

Як зазначалося вище, записи в книзі здійснювали писарі міські, полкові, сотенні та ін. Характерним для книги є порушення хронології записів через вписування актів пізнішого часу на пропущені або недописані сторінки попередніх років. Особливо захоплювався таким дописуванням незаповнених сторінок писар «Алексей Горностай» (арк. 37 зв., 44 зв., 59 зв., 94 зв., 123 зв., 125 зв., 126 зв. та ін.). Почерк його охайний, дуже дрібний, округлий, скошений, із незначним натиском пера. Йому властиве написання витягнутих кінців окремих графем із значним нахилом та розчерком (літери Д, Ж, Р, Х, Ц, У тощо). Переважають з'єднані написання літер у слові. Іноді зустрічаються графеми А, Ц, що переважають у письмі на початку першої книги Лохвицької ратуші.

Чимало справ в книзі записав «Прокопий Юриевич». Його почерк крупніший, охайний, ледь скошений, з невеликим натиском пера в деяких графемах. Виносні пишуться, як і в інших текстах. Звертає увагу графіка літери Ж — значно збільшеного розміру порівняно з іншими літерами у слові; збільшене С, причому верхня частина літери виходить над рядок, а нижня пишеться на рівні рядка; при написанні літери Д переважають графеми без видовжених ніжок. З'єднані написання літер у слові по дві-три.

Зовсім інший характер письма текстів, що записав «Федор Лукянович». Його почерк крупний, чіткий, розбірливий, майже прямий. З'єднаних написань літер у слові небагато, ще менше з'єднаних написань рядкових з виносними. Манерно витягнутих або зігнутих кінців окремих графем немає. Серед інших варіантів зображення деяких літер переважають певні форми графем.

Звичайно, характеристику окремих почерків можна було б продовжити. Кожний індивідуальний почерк має свої особливості. А загальний характер письма миргородської книги такий: переважно округле письмо, дрібне чи крупніше, з розчерками чи без них. Із визначених нами стилістичних груп письма переважає перша і третя. Графічний склад його характерний наявністю специфічних, властивих письму лише даної книги, графем. До таких відносяться:

Б — графема без форми трикутника, а верхня частина, зберігаючи свою форму, в рядку через згин завертається вправо і підкреслюється рискою. Інша графема — у вигляді збільшеного рукописного Е, до нижньої частини якого праворуч примикає гострий кут (табл. 5).

З — верхня частина графеми у вигляді латинського **z** без нижньої риски опущена на графему, що має форму збільшеної двійки, нижня частина якої завертається вправо або видовжена вліво.

И — у вигляді Л, зліва до верхнього кута або посередині бокової лінії якого сполучається пряма хвиляста риска і зображується горизонтально або ледь скошено.

М — у вигляді звичайної графеми з видовженим одним або обома верхніми кінцями. Зустрічається також у вигляді латинського **m**.

Н — у вигляді сучасного рукописного **n** з однією або двома поперечними рисками.

О — зверху роз'єднане і правий кінець через невелику петлю завертається вправо, нагадує один із варіантів графеми літери В.

Х — обидва або один з нижніх кінців графеми значно видовжені.

ѡ — правий кінець графеми видовжений, інколи закручений у петлю.

Ы — переважають графеми, що пишуться без відриву пера, в зв'язку з цим нижня закруглена частина закручується в петлю або зображується у вигляді хвилеподібної риски.

Ю — звичайна графема, яка пишеться без відриву пера.

Часто вживаються юс та ксі, майже не зустрічаються фіта та псі. Специфіка ряду графем окремих літер — Г, Д, Ж, Р, Т, Ф, Х, Ш дуже подібна до графем, властивих письму лохвицьких книг.

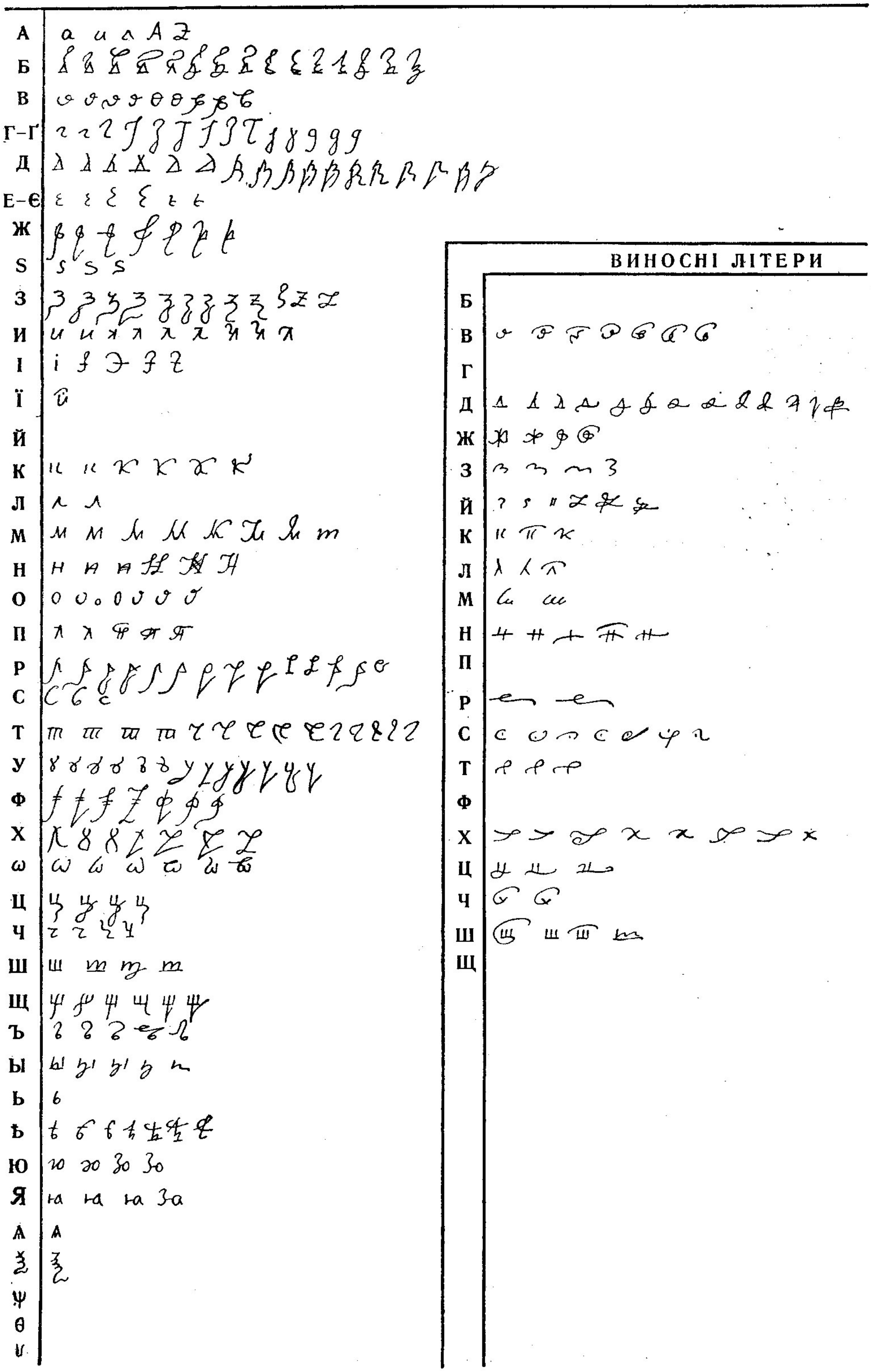
Кількість виносних графем значно менша порівняно з письмом лохвицьких книг, хоч над рядок виносилось більшість приголосних в багатьох різновидностях як самостійних графем, так і в з'єднаному написанні з рядковими. Серед виносних графем миргородського письма майже не зустрічаються приголосні Б, Г, П, Ф, Ш.

Книга Остерської ратуші за 1626—1668 рр. на 369 аркушах, причому за 1626—1628 рр. (157 арк.) написана польським письмом, а за 1656—1668 рр. (арк. 158—369) — українським скорописом, що є яскравим свідченням того, який позитивний вплив на українську культуру, зокрема на розвиток українського письма, мало возз'єднання України з Росією. Кожного року перед записом справ писався спільний заголовок типу: «Протокул книг мѣских острицких року 1660 мсца июня первого дня за счасливе заселыми панами...» і т. д. У деяких випадках після таких записів у датах окремих справ рік не вказується, а лише місяць, день і число. Наприклад: «Того ж року, мѣсяца генваря, дня 20 справа и оповедане Романа Лапѣки, мещанина нашего острицкого, на казаков козелских, меновите...»[10]. Хронологія записів у книзі також порушена. В ній наявна чимала кількість справ, записаних до книги значно пізніше після здійснення самого акту. Подібно до лохвицьких та полтавських актових книг, деякі справи даної книги мають заголовки: «Справа и оповѣдане славетного Іакова, обывателя нашего острицкого о разбите их в повѣтю мсцыславском в мѣсте ртном», «Справа и угода Семена Лемешенка и Хведора зятя Лемешова мещан ост-

[10] ЦДІА УРСР, ф. 1457, оп. 1, спр. 1, арк. 226 зв.

Таблиця 5

Графіка скоропису актової книги Миргородської ратуші (1650—1700 рр.)

рицких...»[11] та ін. Проте більшість вписаних справ заголовків не мають.

Характерна риса українського скоропису цієї книги — всі почерки надто дрібні, майже бісерні, і досить подібні між собою. За стилем майже все українське письмо остерської книги можна віднести до першої стилістичної групи. Незважаючи на те, що письмо книги охоплює лише 18 років досліджуваного нами періоду, в ньому також спостерігається ряд специфічних графем багатьох літер (табл. 6).

Б — графема, подібна до сучасного рукописного П, в якого верхній кінець лінії зліва ледь піднятий і зігнутий вліво, нижній кінець правої лінії закручується в петлю, скошену також вліво. Така графема пишеться без відриву пера. Подібна графема вживається для зображення виносної літери. Інші графеми — у вигляді хвилеподібної лінії, опущеної в рядок, або у вигляді һ із зігнутим вліво верхнім кінцем і внизу підкресленого — зустрічаються досить рідко (табл. 6).

В — у вигляді великої літери А, лівий кінець якої видовжений і загнутий вправо, іноді нижні кінці сполучаються. Така графема подібна до відповідної у письмі лохвицьких книг, але значно нижча і менше звужена. Подібні графеми, здебільшого під титлом, вживаються для зображення виносних літер.

Д — ряд графем з видовженими кінцями, один з яких або обидва закруглюються в петлю. Інші графеми без видовжених кінців у вигляді підкресленої альфи (дещо деформованої) або спіралі.

Ж — графема нагадує рукописне Ф з видовженими кінцями та загостреними кутами і пишеться в два прийоми руки; іноді зустрічається у вигляді прямої лінії, верхній кінець якої закручений у петлю, нижній — зігнутий вправо, а посередині примикає трикутник.

З — від середини скошеної рівної риски в рядку відходить вправо — вниз хвилеподібна лінія; іноді верхня риска зображується горизонтально, а правий кінець її переходить у зігнуту хвилеподібно лінію і опускається вниз.

К — для зображення переважно великої літери вживається графема, що пишеться без відриву пера, за рахунок чого в ній з'являється кілька петель (2—3).

М — іноді в рядку зустрічається графема у вигляді хвилеподібної вертикальної лінії, яка здебільшого вживається для зображення виносної літери.

Н — переважно для зображення великої літери вживаються графеми, подібні до латинського N.

Р — у вигляді збільшеного С, посередині до якого примикає кут, створюючи трикутник; іноді у вигляді звичайної на той час графеми цієї літери, нижній кінець якої різко переходить вправо; іноді верхня частина графеми, що знаходиться в рядку, закруглена в петлю.

Х — вживається графема лише з короткими ніжками.

ω — з видовженим лівим кінцем, загнутим вліво чи вправо.

Ш — переважає графема, в якій третя риска закручується в петлю і підкреслює всю графему.

Ы — здебільшого вживається графема, що пишеться без відриву пера — перша риска внизу закруглюється в петлю і, піднімаючись вгору, переходить у другу пряму риску.

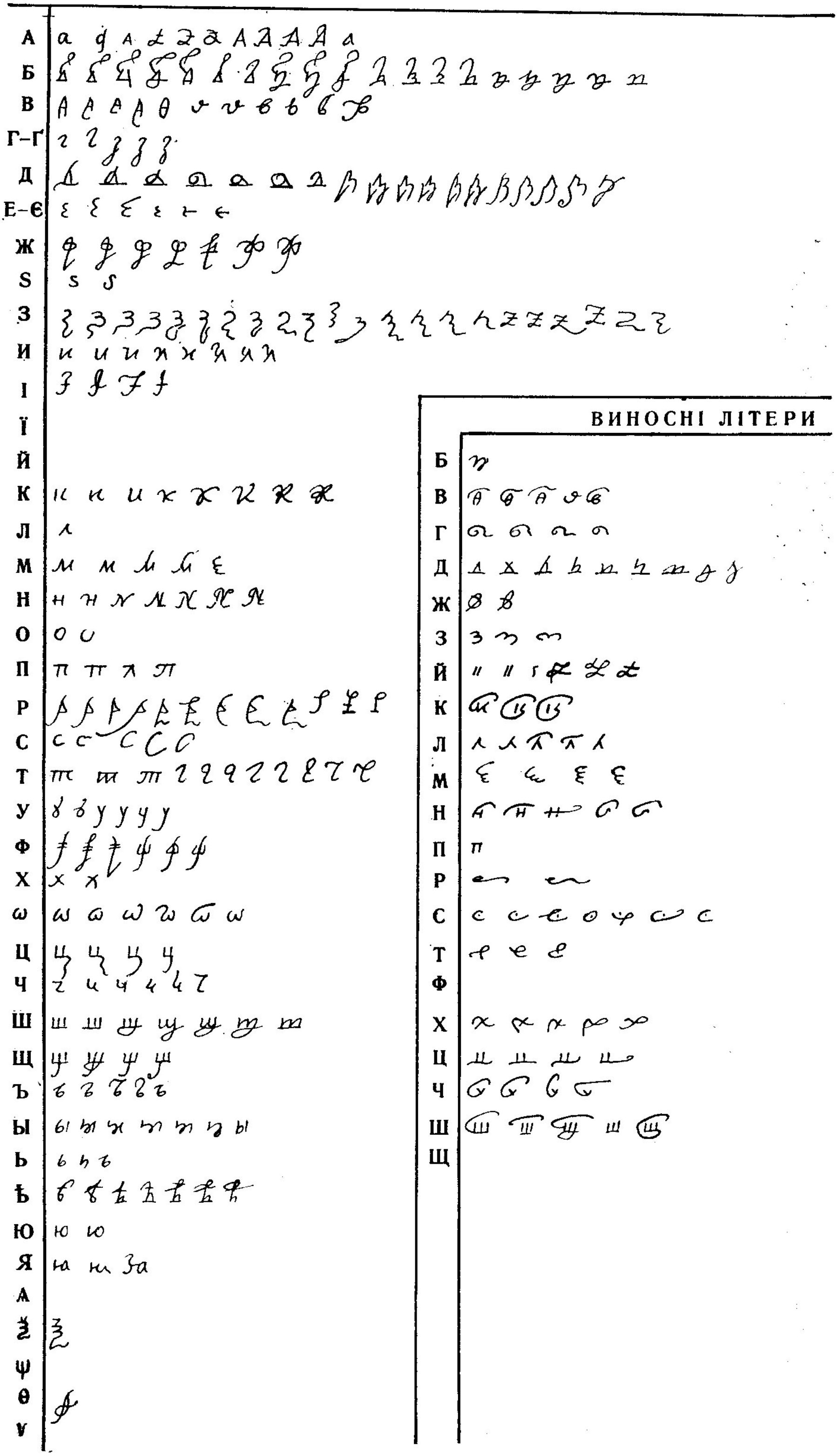
Юс, псі та іжиця майже не вживаються.

У письмі остерської книги наявна значна кількість виносних графем. Над рядок виносились майже всі приголосні літери, за винятком Ф і Ш. Звертає увагу наявність специфічних графем, властивих письму лохвицьких книг (літери А, В, Р, С, Т) та письму миргородської книги (літери Д, З, И, Р, Т, Ф, Ч, Ш, Щ, Ы, Ѣ).

---

[11] ЦДІА УРСР, ф. 1471, оп. 1, спр. 1, арк. 160, 163.

Графіка скоропису актової книги Остерської ратуші (1656—1668 рр.)

Найбільш чисельно представлені актові книги полтавського міського уряду — чотири книги: I — за 1664—1671 рр.— справи поточні — 350 справ на 246 аркушах; II — за 1672—1682 рр.— справи вічисті — 196 справ на 148 аркушах; III — за 1673—1708 рр.— справи вічисті — 412 справ на 319 аркушах (після 1700 р. 24 справи на 14 останніх аркушах), IV — за 1683—1740 рр.— книга судових записів, або «Чорна книга», охоплює 166 справ на 263 аркушах (після 1700 р. 21 справа на 10 останніх аркушах).

Зовнішнє оформлення книг майже однакове. Більшість справ мають заголовки, написані скорописом, переважно однаковим почерком з текстом справи; іноді заголовок написано одним почерком, а текст справи — іншим. У кінці кожної справи підведена риска.

У полтавських актових книгах більш витримана хронологія записів, тобто зустрічається менша кількість випадків, коли писар вписував справу на недописаний або пропущений аркуш попередніх років. Часто недописані частини аркушів перекреслено косою рискою і написано «бе/ло».

Подібно до лохвицьких, в полтавських актових книгах наявна значна кількість справ, виконаних поза межами полтавського уряду. Наприклад: «Запис Іванов з Жедрелов козака старосанджаровского принят до книг мѣских полтавских котoрий так ся в соби мѣєт. Року 1677 мсця февраля 2 дня», «Писмо данноє єго млсти пну Павлу Семеновичу полковникови полтавскому Макаром Івановичом москалем курским о росплаченю за солѣтру и о писму котороє при собѣ задержал. Року 1683 июля 3». «Декрет виписаний з суду духовного и свѣцкого з Кобеляку належний Іванови Хведченку преписан слово в слово и принят до книг мѣских полтавских который так ся в собѣ мѣєт. Року 1682 октября 23 дня» [12] та ін.

Письмо чотирьох книг між собою досить схоже. Значна кількість почерків повторюється у кожній книзі, тобто кілька писарів записували певні справи до всіх книг. Проте в кожній книзі виділяється кілька почерків, що переважають порівняно з іншими. Наприклад, у книзі I на аркушах 82—86, 88—160 почерк характерний значною кількістю розчерків витягнутих кінців окремих графем (літери А, Б, Д, Е, Р, Х, Ц та ін.) без будь-якого натиску пера, тому видовжені кінці графем без потовщень, здебільшого навіть тонші від інших елементів графеми, що пишуться на рівні рядка. З такими розчерками і виносні графеми (літери Й, М, Н, С та ін.), що пишуться переважно роз'єднано з рядковими. Все це надає письму ажурного вигляду, ніби переплетеного паутиною, крізь яку чітко виділяються рядки. Текст на сторінках розташований рівномірно, віддаль між рядками чотири-п'ять корпусів літери. Це письмо відноситься до звичайного, часом недбалого, але завжди розбірливого, що свідчить про високий фах писаря та його вмілість.

У книзі III почерк на аркушах 1—40, 45—130 характерний відсутністю витягнутих та витієвато загнутих кінців окремих графем. Літери пишуться без особливих натисків пера, тому товщина окремих елементів графем майже однакова. З'єднаних написань у слові та виносних з рядковими небагато. Почерк охайний, літери ледь витягнуті.

Почерк на аркушах 40—44 більш округлий, без особливих розчерків, з помірно витягнутими кінцями окремих графем. Більший натиск пера, тому письмо жирніше. З'єднаних написань графем небагато. Відстань між рядками два-три корпуси літери.

Почерк на аркушах 132—133 неохайний, поспішний, літери ледь витягнуті, більша кількість з'єднаних написань рядкових графем та рядкових з виносними.

---

[12] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 55 256, Лаз. 39/1, арк. 37, 107, 118зв.

У книзі IV на аркушах 13—58, 75, 76 почерк здебільшого охайний, чіткий, всі елементи графем майже однакової товщини, кількість графем окремої літери невелика. Висота рядкових не завжди однакова, графеми літер Д, Е, З, К, С, Ч у багатьох випадках більшого розміру порівняно з іншими. Особливо витягнутих кінців окремих графем немає. Фіта, ксі, юс, псі вживаються досить рідко. Відстань між рядками — три-чотири корпуси літери.

На аркушах 58 зв.— 74, 76 зв.— 87 почерк розбірливий, хоч і неохайний. Літери різної величини, з різним нахилом. Кінці графем літер Д, Х, Ж, Р, Щ значно видовжені. Всі літери ледь витягнуті, вугласті.

Загалом письмо полтавських актових книг простіше порівняно з письмом актових книг інших ратуш — почерки чіткі, здебільшого розбірливі, переважно округлі, за стилем більшість із них відноситься до першої визначеної нами стилістичної групи і незначна частина — до другої і третьої. У письмі спостерігається порівняно невелика кількість графем кожної літери з помірним вживанням елементів декоративності (табл. 7). Переважає роз'єднане написання рядкових графем у слові та виносних з рядковими.

Графічний склад письма полтавських актових книг також має ряд графем, властивих письму цих книг.

А — досить часто вживається у вигляді альфи.

Б — переважають графеми, що пишуться в один-два прийоми руки.

В — графема у вигляді півмісяця, нижній кінець якого закругляється в середину, а від верхнього кінця опускається пряма риска.

Г — графеми, верхня частина яких виходить над рядок, а нижня пишеться на рівні рядка, а також у вигляді, що наближається до сучасного рукописного зображення.

Д — переважають графеми в багатьох формах без видовжених ніжок.

З — властиві графеми, що піднімаються над рядок, а нижня частина пишеться на рівні рядка.

И — наявні графеми, подібні до відповідних у письмі миргородської та лохвицької актових книг.

Й — інколи зустрічається рядкова графема, зображення якої наближається до сучасної рукописної.

І — інколи зображується у вигляді неправильної цифри дев'ять з поперечною рискою посередині і двома крапками над нею.

М — вживаються графеми, подібні до специфічних графем у письмі миргородської та лохвицьких актових книг.

Р — вживаються графеми, видовжені вниз від рядка, і графеми, що піднімаються над рядок — округлої форми, нижня частина яких часто закручується в петлю.

Т — у збільшеному вигляді трьох ніжок з горизонтальною рискою над ними, а також у вигляді, властивому письму миргородської і лохвицьких книг.

Ф — переважають графеми, що пишуться без відриву пера.

Х — здебільшого вживаються графеми з видовженими вниз кінцями, які інколи закручуються в петлю, а інколи з'єднуються.

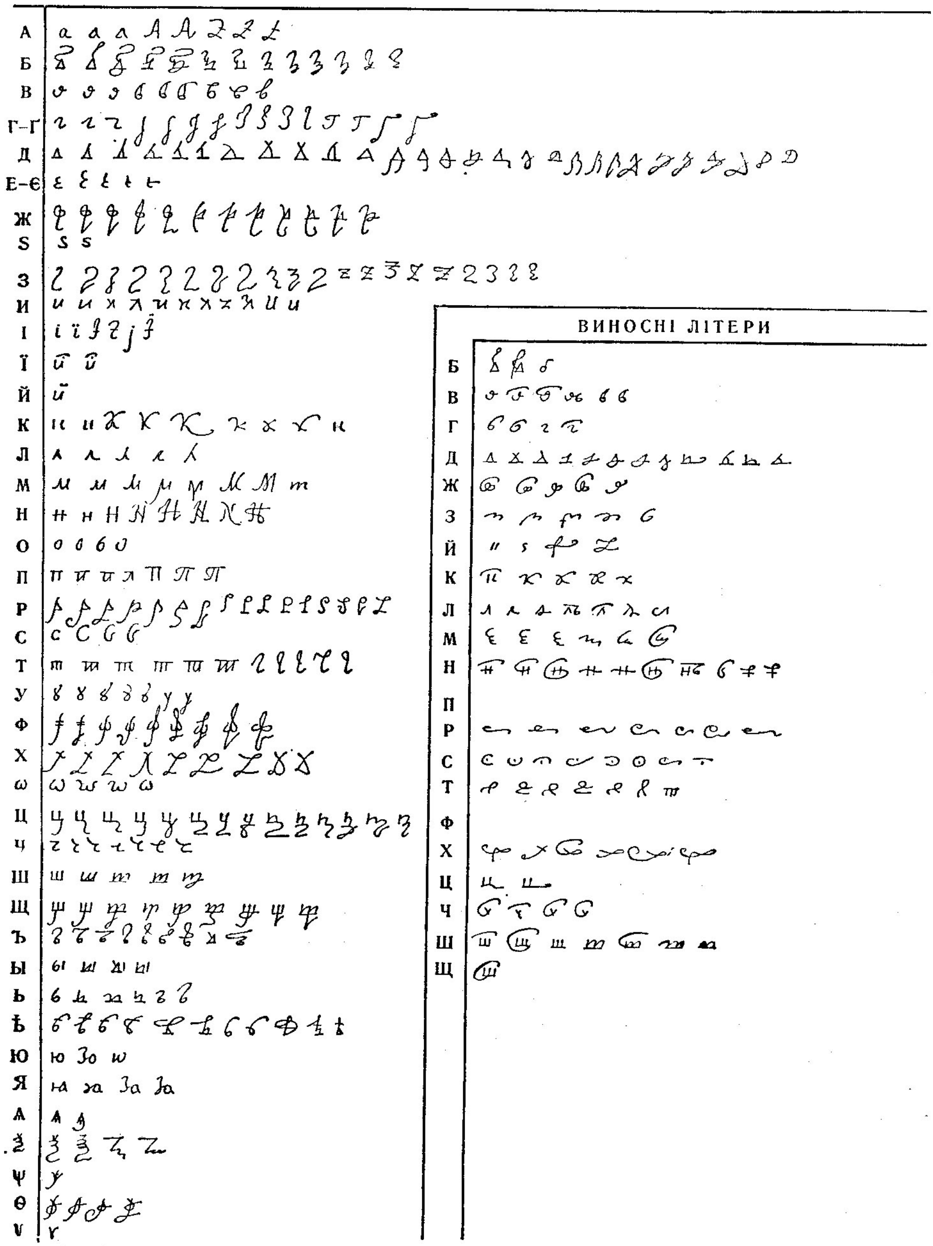
Ц — наявні графеми, подібні до специфічних зображень в письмі лохвицьких книг.

Ь — чітко зображується графемою у вигляді прямої, до якої знизу примикає кружечок, підкреслений горизонтальною рискою.

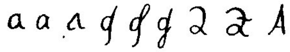
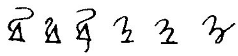
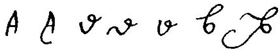
Ѣ — інколи зустрічається округла графема без поперечної риски і нагадує графему літери У, що зображується у вигляді вузла, лівий кінець якої майже відсутній.

Таким чином, у скорописі досліджуваних книг значна кількість графем. Кожна літера має кілька варіантів написання і начерки їх зобра-

Графіка скоропису актових книг Полтавського міського уряду (1664—1700 рр.)

ження в різних актах кожної книги хоч і подібні, але й досить специфічні. Графеми різних літер іноді збігаються в написанні. Наприклад:

Літери	Графеми
А	
Б	
В	
Д	

Графеми	Літери
	И, Л, П
	А, В
	В, О
	У, Ѣ

У письмі книг наявні численні з'єднання літер у слові, переважно по дві-три літери, а іноді начерки цілого слова писалися без відриву пера від паперу. Варіанти подібних з'єднань можна звести до такої таблиці:

Попередні літери		Наступні літери
б в з к м н п р с т х ц ч	А	б в з к л м н п т х ш
и к с х	В	а е и о п р т у ѣ
б в д ж л м н п р с ч щ о	Е	б г к м н с х
в д ж к л м н п р т х ц	И	б в е з к н т у ш щ
б в г д к м н п р с т ш щ	О	б г м р ю
б в д к о п т х	Р	а е и о у ѣ я
е	С	а в е к л о п т
а в и к с	Т	а и і л о р ѣ
б в г д к л м н р с т ш	У	
б в д л м н п р т х ц ч ш	Ѣ	к ц

З'єднане написання окремих графем сприяло появі петель, за допомогою яких здійснювалося з'єднання. При з'єднаному написанні начерки графем іноді змінювалися так, що окремо виділену одну із них розпізнати досить важко. У з'єднаному написанні з наступними або попередніми графемами начерки гублять свої відмінні ознаки і збігаються з начерками інших графем. Наприклад:

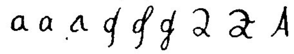
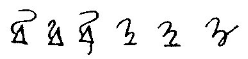
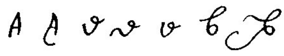
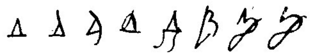
 – со, омега

 – го, „

 – св, „

 –ст, нагадує збільшене Л

ження в різних актах кожної книги хоч і подібні, але й досить специфічні. Графеми різних літер іноді збігаються в написанні. Наприклад:

Літери	Графеми
А	
Б	
В	
Д	

Графеми	Літери
	И, Л, П
	А, В
	В, О
	У, Ѣ

У письмі книг наявні численні з'єднання літер у слові, переважно по дві-три літери, а іноді начерки цілого слова писалися без відриву пера від паперу. Варіанти подібних з'єднань можна звести до такої таблиці:

Попередні літери		Наступні літери
б в з к м н п р с т х ц ч	А	б в з к л м н п т х щ
и к с х	В	а е и о п р т у ѣ
б в д ж л м н п р с ч щ о	Е	б г к м н с х
в д ж к л м н п р т х ц	И	б в е з к н т у ш щ
б в г д к м н п р с т ш щ	О	б г м р ю
б в д к о п т х	Р	а е и о у ѣ я
е	С	а в е к л о п т
а в и к с	Т	а и і л о р ѣ
б в г д к л м н р с т ш	У	
б в д л м н п р т х ц ч ш	Ѣ	к ц

З'єднане написання окремих графем сприяло появі петель, за допомогою яких здійснювалося з'єднання. При з'єднаному написанні начерки графем іноді змінювалися так, що окремо виділену одну із них розпізнати досить важко. У з'єднаному написанні з наступними або попередніми графемами начерки гублять свої відмінні ознаки і збігаються з начерками інших графем. Наприклад:

 – со, омега

 – го, „

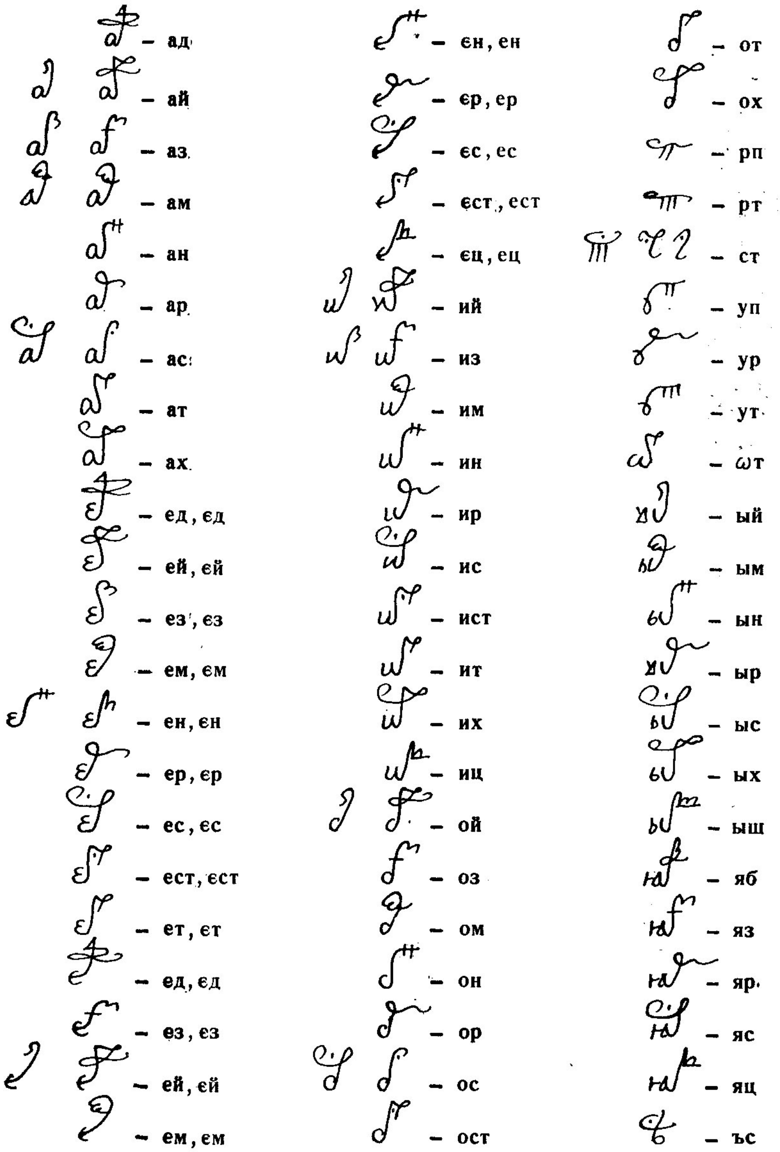
 – св, „

 –ст, нагадує збільшене Л

У письмі книг вживалися виносні графеми. Над рядок виносились майже всі приголосні літери. Графеми кожної виносної літери характерні значною їх кількістю і відрізняються між собою не лише зміненою формою, а й типовим зображенням. Графеми окремої виносної літери в усіх книгах у переважній більшості майже однакові. Проте в кожній

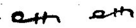
Таблиця 8

З'єднане написання рядкової літери з виносною

книзі наявні виносні графеми, властиві лише письму однієї книги. Специфічні графеми виносних літер дещо відтворюють особливості графем рядкових літер письма тієї ж книги (Див. рядкові і виносні графеми літер В, Д, Ш — в остерській актовій книзі; Д, Ж, Ц, Ш — в лохвицьких; Д, Ц, Ш — в миргородській). Система винесення їх над рядок в усіх книгах однакова, аналогічна письму документів Генеральної військової канцелярії цього періоду.

Письму всіх досліджуваних книг властиве з'єднане написання рядкових літер з виносними. Здебільшого рядкові графеми літер А, Е, И, О, Ы, Я з'єднуються з виносними графемами літер Д, Й, З, М, Н, Р, С, Т, Х (табл. 8). Зустрічається, коли окремий елемент виносної графеми однієї літери збігається з елементом графеми рядкової чи виносної літери, тобто створюється лігатура. Найбільш поширені виносні лігатури:

СТ- РН- МУ-

У письмі книг наявне також скорочення слів. Здебільшого скорочувались часто вживані терміни соціально-економічного, політичного, побутового і релігійного характеру. Метод скорочення аналогічний скороченням у письмі документів Генеральної військової канцелярії. Над скороченими словами іноді ставилося титло, іноді опускалося. А в актовій книзі Полтавського міського уряду [13] в багатьох випадках титло має форму, подібну до виносної графеми літери Д.

Числа позначалися літерами або писалися словами. Арабські та римські цифри в українському скорописі досліджуваних книг не вживалися, хоч на той час були відомі. Про це свідчить Остерська актова книга, частина якої написана польським письмом (до 1648 р.), де числа позначалися арабськими цифрами. Напевно, позначення чисел літерами було одним із принципів українського скоропису в той час.

Таким чином, із порівняння скоропису актових книг міських установ Лівобережної України другої половини XVII ст. випливають такі висновки: а) наявність спільних графем майже кожної літери у письмі актових книг чотирьох ратуш свідчить про спільні закономірності розвитку українського скоропису (табл. 9, 10); б) в свою чергу, графеми, властиві письму актової книги кожного міста зокрема, свідчать, що сила писарських стилів і місцевих традицій була міцною і письмо певною мірою зберігає свої специфічні архаїчні форми. Така специфіка особливо помітна на графемах рядкових літер А, Б, В, Г, Д, Ж, З, И, Н, П, Ф, Х, Ц, Ш, Щ, Ѣ, а також графемах виносних літер — В, Г, Д, Ж, Н, Ц, Щ; в) співставлення рядкових і виносних графем окремої літери наочно показує їх безпосередній взаємозв'язок і залежність у зображенні; г) наявність у письмі всіх книг з'єднаних написань рядкових графем та рядкових з виносними.

Значна кількість розрізнених документів канцелярій окремих місцевостей дає можливість дослідити специфіку і особливості їх письма. Методика дослідження цього матеріалу дещо відрізняється від попередньої. Оскільки основні типи графем майже всіх літер українського скоропису, особливості з'єднаного і роз'єднаного написання, метод скорочення слів, позначення чисел тощо знайшли своє відображення у письмі документів Генеральної військової канцелярії та актових книгах міських урядів, немає потреби детально зупинятись на кожному із цих питань. Доцільно простежити особливості і специфіку письма окремих місцевостей в плані порівняння його форм і стилю.

Зібраний матеріал розміщено топографічно — Чернігів, Стародуб, Ніжин, Батурин, Глухів, Полтава, Миргород, Переяслав. Слід зазначити, що місцевості відрізнялися національним складом населення, мали на своїй території освітні центри або зазнавали культурного впливу інших центрів.

Письмо Чернігова та навколишніх місцевостей представлено в численних документах: виписи із книг Чернігівської ратуші, більшість яких виконана міським писарем Ємеляном Івановичем Яхимовичем; купчі, мінові, заставні і дарчі записи; акти про встановлення меж зе-

[13] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 55256, Лаз. 39/1.

Специфіка скоропису актових книг (рядкові літери)

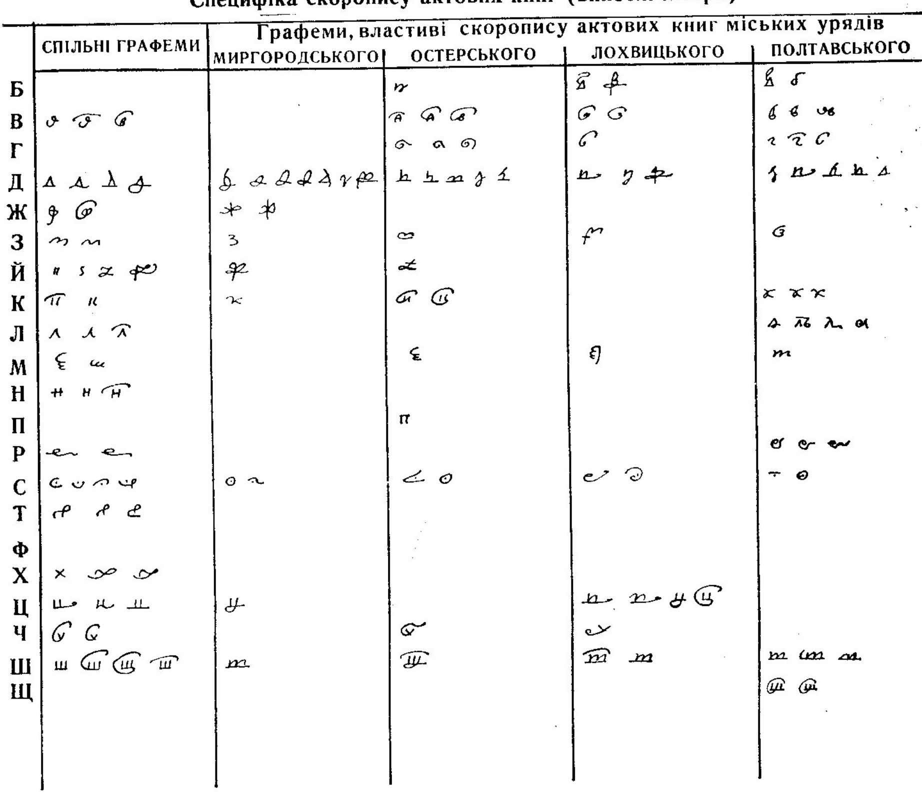

мельних володінь; універсали, декрети та листи чернігівських полковників — Івана Шохова, Іоаникія Силича, Василя Бурковського, Якова Лизогуба та інших; виписи із книг Чернігівського полку; монастирські ділові папери — фундуші, листи, грамоти архієпіскопів та архімандритів — Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського, Феодосія Углицького та ін. Всього понад 150 одиниць збережень.

Загальний вигляд чернігівського письма досить різноманітний. Тут наявні зразки типового київського письма першої половини XVII ст.— округле, надто дрібне, майже бісерне, але досить розбірливе і чітке, в багатьох випадках майже художнє, парадне. В чернігівському письмі такого стилю майже відсутні надмірно витягнуті і витієвато закручені кінці окремих графем, спостерігається помірне вживання виносних літер. Саме такий стиль письма найбільш властивий Чернігову і навколишнім місцевостям і, напевно, наслідує традиції місцевої графіки. Таким письмом виконана більшість документів міських установ, монастирів, і порівняно менше, полкової канцелярії.

Таблиця 10

Специфіка скоропису актових книг (виносні літери)

Інший стиль чернігівського письма майже протилежний — письмо досить крупне, літери видовжені, кожна графема ніби вимальована в слові і дещо подібна до півуставної. Таке письмо властиве значній кількості монастирських документів і частково документам полкової канцелярії.

Значно менша кількість документів (деякі документи полкової канцелярії та приватних осіб) стилем письма дещо відходить від вищеописаних — літери нерівні, різної величини і нахилу, з довільними розчерками і значними потовщеннями у графемах за рахунок натиску пера, що пояснюється не лише недбалістю в написанні, а й наслідуванням певних нових традицій інших канцелярій, зокрема Генеральної військової канцелярії.

Щодо графічного складу чернігівське письмо зберігає майже всі типові графеми українського скоропису другої половини XVII ст.

Письмо Стародубщини простежується також на розрізнених документах і виписках із книг Стародубської ратуші, купчих записах, універсалах стародубських полковників Петра Рославця, Григорія Карповича, Михайла Миклашевського та ін. У другій половині XVII ст. Стародубщина входила до складу Лівобережної України. Тут існувало таке ж письмо, як і на всій території Лівобережної України, тому стародубські рукописи зберігають графічну основу українського скоропису того часу. Проте загальний вигляд письма має свою специфіку, відрізняється від письма сусідніх територій, зокрема Чернігівщини. Стародубський полк охоплював як українські поселення, так і суміжні з ними російські та білоруські. Прагнучи позбутись кріпосної залежності, на територію північної України переходило багато переселенців з Росії. Таким чином, національний склад населення Стародубщини другої половини XVII ст. був неоднорідний, він змінювався під впливом історичних обставин. Ці зміни знайшли своє відображення і в письмі: спостерігаються певні впливи російського та білоруського письма. За стилем письмо Стародубщини має зразки перших трьох стилістичних груп, причому всі вони властиві канцеляріям місцевих установ — міського уряду, полкової канцелярії, монастирів та ін.

Скоропис документів, написаних в Батурині, Конотопі, Сосниці, загальним стилем дуже подібний до письма, властивого Стародубщині. Переважають почерки із значними розчерками і потовщеннями окремих елементів графем при збереженні в одних випадках округлих форм, в інших — видовжених та звужених. Характерним є значна кількість виносних графем, численне з'єднання графем у слові та виносних з рядковими. Майже не зустрічаються почерки, властиві Чернігівщині — дрібні, округлі, без натисків пера.

Дещо відрізняється від попереднього скоропис документів Глухова, Кролевця, що частково наслідує традиції стилів Чернігівщини, Стародубщини і Батурина.

Більш охайне, чітке, без особливих розчерків письмо Ніжина. Серед багатьох документів — виписи із книг Ніжинської ратуші, листи ніжинських жителів, купчі записи, універсали, листи, накази ніжинських полковників Григорія Гуляницького, Василя Золотаренка, Пилипа Уманця та інших, листи ніжинського протопопа Симеона Адамовича. Переважають виділені нами перша і друга стилістичні групи, тобто відчувається дотримання традицій київського стилю письма.

Письмо документів Прилук, особливо виписів із книг Прилуцької ратуші, купчих, дарчих записів та інших відзначається також своєрідним стилем. Письмо здебільшого округле, стисле, літери нерівні, надто витягнуті кінці окремих графем майже відсутні, виносних графем небагато, відстань між рядками порівняно невелика — два-три корпуси літери. Наприкінці сторіччя модуль письма змінюється, збільшується кількість виносних та відстань між рядками. Письмо полкових документів — листи прилуцьких полковників Федора Терещенка, Лазаря Горленка, Івана Строженка та інших наслідує традиції скоропису Генеральної військової канцелярії.

Скоропис документів Переяславщини подібний стилю київського письма.

Поряд із вивченням типу скоропису та його графіки велике значення для дослідника має ознайомлення з автографами окремих історичних діячів, писарів та канцеляристів, що допомагає визначенню належності текстів тому чи іншому автору, переписувачу, канцелярії чи установі, а також датуванню текстів тим часом, до якого відносилась їх діяльність.

ВИСНОВКИ

Розвиток письма на Україні тісно пов'язаний з важливими історичними подіями в житті народу. В історії Лівобережної України друга половина XVII ст. знаменує собою новий період. Визвольна війна 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією сприяли соціально-економічному, політичному і культурному розвитку країни. Розширилися сфера вживання, функції, значення ділового письма.

Система нового адміністративного апарату, що склалася на Лівобережній Україні в середині XVII ст. (Генеральна військова канцелярія, судові, полкові, сотенні канцелярії, писарський апарат міських ратуш, монастирів та ін.) сприяла появі величезної кількості документів, в яких фіксувалися різні питання повсякденного життя. Розширення діловодства позначилось на удосконаленні та появі нових типів документів з певним дипломатичним оформленням, що, в свою чергу, впливало на розвиток українського скоропису.

Значну роль у розвитку та удосконаленні українського ділового письма досліджуваного періоду мало зростання грамотності серед народу, що здійснювалося безпосередньо через церковноприходські та братські школи, Київську колегію.

Посилення економічних і культурних взаємовідносин російського і українського народів знайшло свій прояв у розвитку письма. Слід підкреслити, що залишалась спільною і дуже близькою графічна основа українського і російського письма, яка бере свій початок від кириличної графіки давньоруського письма — уставу та півуставу. Разом з тим український скоропис відрізняється від російського як різними накресленнями багатьох літер, так і характером письма в цілому.

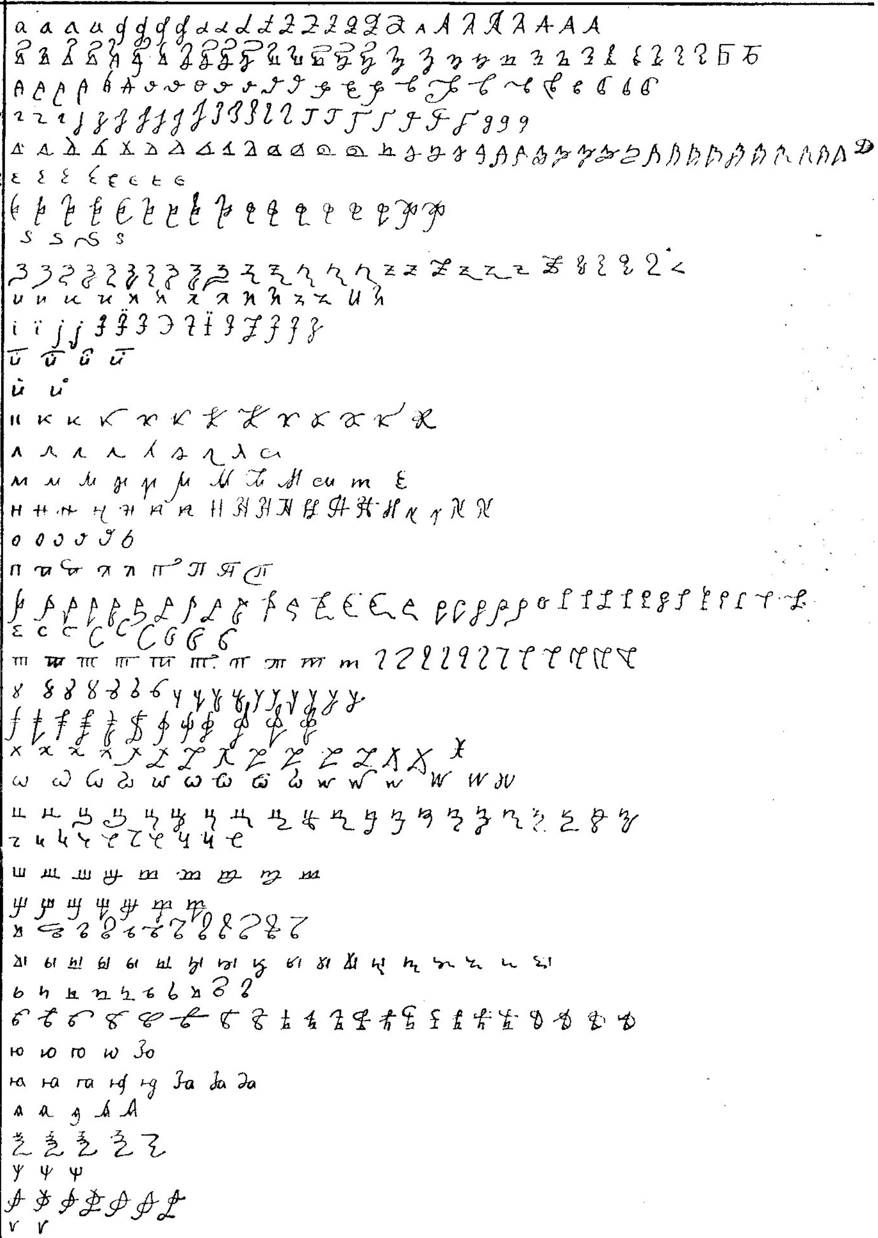
Для українського скоропису другої половини XVII ст. характерні такі особливості: а) наявність майже для кожної літери кількох типових графем, різноманітних за формою; б) наявність однакових графем у письмі різних канцелярій та місцевостей, що свідчить про спільні закономірності у розвитку українського скоропису; в) наявність специфічних графем, властивих письму документів окремих місцевостей, що свідчить про існування і дотримання певних графічних традицій у письмі; г) відповідність між специфікою рядкових і виносних графем та особливістю їх написань; д) наявність з'єднаних написань рядкових графем та виносних з рядковими; е) співпадання в однаковому написанні варіантів зображення різних графем кількох літер; ж) вживання графем для числових позначень (табл. 11, 12).

Графічний склад українського скоропису другої половини XVII ст. залишається майже без змін протягом півсторіччя. Типи графем всіх літер наявні в письмі документів канцелярій всіх місцевостей Лівобережної України. Виняток становлять кілька графем літер А, В, З, С, що зустрічаються в письмі документів окремих канцелярій у перші

Український скоропис другої половини XVII ст.

РЯДКОВІ ЛІТЕРИ

А
Б
В
Г–Ґ
Д
Е–Є
Ж
S
З
И
І
Ї
Й
К
Л
М
Н
О
П
Р
С
Т
У
Ф
Х
ω
Ц
Ч
Ш
Щ
Ъ
Ы
Ь
Ѣ
Ю
Я
Ѧ
Ѯ
Ѱ
Ѳ
Ѵ

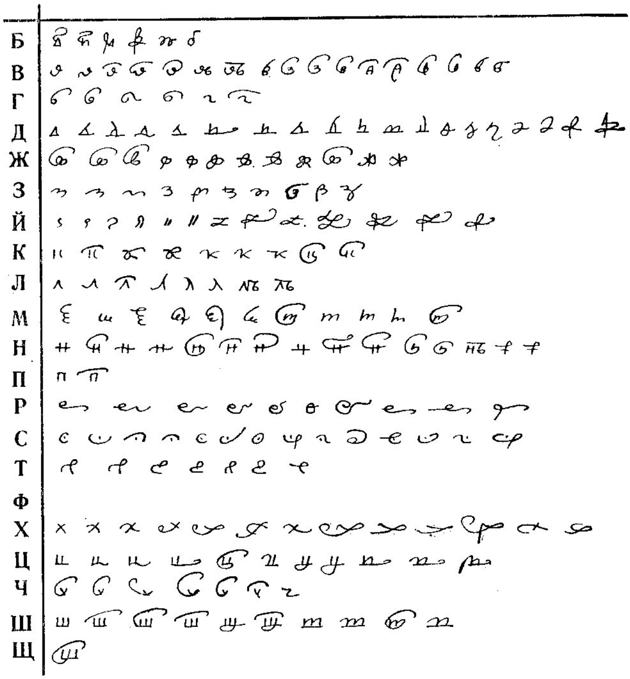
десятиріччя досліджуваного періоду і поступово випадають із вжитку, а також графеми, що з'являються під кінець сторіччя (Г, Д), появу яких можна пояснити зміною певних типів графем відповідних літер.

Спостерігається часткова зміна дукта письма в сторону спрощення: більшість графем багатьох літер під кінець сторіччя виконуються меншою кількістю прийомів руки під час написання, що вплинуло на зміну форм деяких із них та методів їх з'єднання. Але це не новий етап у розвитку письма. Новий етап в еволюції письма можливий лише при зміні

Таблиця 12

Український скоропис другої половини XVII ст.

ВИНОСНІ ЛІТЕРИ

(повній або частковій) всіх або більшості графічних ознак, що неминуче призводить до появи значної кількості нових типів графем.

Зовнішній вигляд українського скоропису другої половини XVII ст. різноманітний. Велика кількість багатьох форм усіх типових графем українського скоропису, дотримання певних традицій щодо методів їх зображення, нахилу, величини тощо сприяло поширенню різних почерків та стилів. За стилем скоропис документів Лівобережної України цього періоду можна поділити на чотири групи.

I. Письмо, що зберігає традиції київського скоропису першої половини XVII ст., принцип написання якого дещо нагадує візантійський скоропис — літери округлі, дрібні, оскільки в основу його покладено дрібні округлі рухи пера. Таке письмо переважає в документах міських урядів та монастирів, а також у значній кількості документів Генеральної військової канцелярії, судових, полкових та сотенних канцелярій і приватних осіб.

II. Широкого розповсюдження набуває так званий київський новий стиль письма, характерний вугластістю графем, збільшеною висотою порівняно з шириною, густотою їх розміщення, на якому позначився стиль польського письма того часу. Цей стиль письма в однаковій мірі властивий всім канцеляріям та установам.

III. Письмо, характерне наявністю значних розчерків та потовщень у графемах за рахунок натиску пера, що запозичено із російського скоропису. При цьому зберігаються типи місцевих українських графем. Такий стиль письма часто зустрічається в документах Генеральної військової канцелярії, полкових канцелярій та в письмі Стародубщини, зрідка — в документах інших місцевих установ та приватних осіб.

IV. Письмо, що набуває специфічного художнього, парадного стилю, яким писалися документи урочистого змісту. Зустрічається здебільшого в документах Генеральної військової канцелярії та монастирів.

На кінець сторіччя у письмі всіх канцелярій змінюється модуль скоропису в сторону збільшення (літери змінюють розмір і пропорції), відстань між рядками залишається досить значною — від двох до шести корпусів літери, що необхідно для розміщення верхніх та нижніх кінців і виносних графем. Зміна пропорцій графем та відстані між рядками є взаємообумовленими чинниками.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДО ЗРАЗКІВ ПИСЬМА

Апстл — апостол
архиепп, архиепис — архієпіскоп
архиман — архімандрит
бг, бгу — бог, богу
бжоє, бжей — боже, божої
блг — благ
бдженнй — блаженний
блгочестивой — благочестивий
бртский — братський
бца, бци, бдци — богородиці
вм — вам
в мс — вашої милости
вел, вели — величество
велва, влчва, влчтва, влчства — величества
влдка — владика
влдчица — владичиця
вой — війт
вой — військо
воковой — військовий
воска — війська
вшей — вашої
гдн, гдин, гпдн, гсдн — господин
гдну, гспону — господину
гдня — господня
гдство — господство
гор, гордового — городовий, городового
гпжи — госпожи
гпдра, гспдру — господаря, господарю
гпдрств — господарств
гдр, гдра, гдря, гсдра — государ, государя
гспд — господь
двца — дівиця
двство — дівство
дн — день
добр — добродій
дх — дух
дш, дша, дши — душ, душа, душі
євліе — євангеліє
єлец — єлецький
єнер — генеральний
єпскоп, єпкий — єпіскоп, єпіскопський
запр, запор, зар — запорізький
импер — імператорський
іс — Ісус
кнз, кнзя — князь, князя
кнжны — княжни
кор, кр — королівський
крст — хрест
крстоносному — хрестоносному
крщеніє — хрещення
лох — лохвицький
мдр — мудрий
мир — миргородський
мих — милостивих
мл, млсти, млти, млсть — милість, милости
млсм — милостивим
млстей — милостей
млсрдіє — милосердя
млстиня — милостиня
млтв — молитв
млтва, млтвам — молитва, молитвам
мнтр, мнстр, мнтыр, монас — монастир
мнстреви — монастиреві
мтр — матір
мсцѣ — мосці
мчник, мчница — мученик, мучениця
мц, мца, мсца — місяця
наказ — наказний
нбо — небо
нбсный — небесний
новгород — новгородський
нш, нший, ншей, ншой, ншим — наш, нашої, нашому, нашим
ннѣ — нині
ннешний — нинішній
обыват — обиватель
отц, оца — отець, отця
пн, пну, пна,— пан, пану, пана
пнов, пнове — панів, панове
пол — полковник
пр, прес — пресвітлий
првтлого, прсвтло, пртлого — пресвітлого
премдрост — премудрість
преосщенного — преосвященного
престия — присвятої
прстол — престол
пртл, пртелей — приятель, приятелів
прров — пророк
ржство — рожество
смрт — смерть
сна — сина
сот — сотник
спа, спского — спаса, спаського
спрвка — справка
ст — свят
срдце — серце

стый, свто, стого, свтых, стійший — святий, святого, святих, святійший
стнѣ — сотні
стар, старод — стародубський
стлству — святительству
стрст — страсть
сщеного — священного
сщенник — священник
трца — тройця
учтел — учитель
учниця, учник — учениця, ученик
хрта, хрстова — христа, христова
хс — Христос
хв — христов
хстолюбивым — христолюбивим
цр, црский, црско, црко, црского - цар, царський, царського
црков, црквь — церква, церкві
цревни — царівни
црица — цариця
црства — царства
чер — чернігівський
члвк, чловѣк, члвка — чоловік, чоловіка
чтний — чесний

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів УРСР (ЦДІА УРСР) У Києві: Генеральна військова канцелярія, ф. 51; монастирські фонди 128—133, 137—139, 141, 143—162, 164, 1556; міські ратуші, ф. 1471, 1473, 1528; колекції, ф. 221—223.

Центральна наукова бібліотека АН УРСР (ЦНБ АН УРСР), відділ рукописів, колекція О. М. Лазаревського.

Центральний державний архів давніх актів СРСР (ЦДАДА) у Москві, малоросійські справи, ф. 124, оп. 3.

Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, збірка Маркевича, ф. 159.

Архів Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР, (АЛВІІ АН СРСР), колекція документів з історії України, зібрана М. П. Лихачовим к. 238 (II), 128); колекція актів Київської казенної палати (к. 68).

Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, відділ рукописів, Західноросійські акти, ф. 293.

Чернігівський історичний музей, колекція В. В. Тарнавського.

ЗРАЗКИ ПИСЬМА

Транскрипція рукописів здійснена за таким принципом: 1) замінено окремі літери, що не порушує орфографії оригіналу: ω — літерою О; ѧ — літерою Я; ѯ — літеросполученням КС; Ψ — літеросполученням ПС; θ — літерою Ф; V — літерою І або В (євангеліє); 2) виносні літери передані курсивом; 3) оскільки зображення звуків Е та Є змішувалось, то їх написання на початку слова та після голосних передано літерою Є, в решті випадків — літерою Е; 4) написання літер Ъ і Ь також важко розрізнялось, тому відповідну графему випущено наприкінці слів після твердих приголосних (час, Іван), у словах типу (посланець, швець), у дієслівних закінченнях (ходить, стоїть), а також в середині слів; у словах з м'яким приголосним (день, осінь) поставлено Ь; 5) написання великої літери, службових слів та пунктуація наближені до сучасного правопису; 6) числові позначення передані арабськими цифрами.

Полк Переяславский

Хведор Лобода полковник
Петро Скук
Опанас Захаріяшенко
Игнат Павленко
Грыцко Шинкаренко
Федор Попович
Иван Ващенко
Данило Тимченко
Яцко Яцуненко
Пилип Городецкий
Остап Данилович
Антон Корнѣєнко
Аврам Ващенко
Яцко Иванович
Овдѣй Иванович
Ярош Прохоренко
Иван Ковтуненко
Олешко Жданенко
Яско Андрѣєнко
Иван Миколаєнко
Иван Пилипенко
Мартин Пилипенко
Михно Яковенко
Богдан Грыщенко
Грыцко Михайленко
Павел Носенко
Иван Бут
Иван Корноушенко
Иван Кудренко
Роман Вергуненко
Свирид Верховенко
Богдан Калющенко
Остап Литовченко
Даско Андрѣєн
Сергѣй Карпович
Феско Павлович
Исай Литовченко
Семен Калющенко
Андрѣй Литовченко
Опанас Федорович
Наум Данченко
Яско Дубовик
Мартин Плаксенко
Богдан Погорѣлченко
Антон Каленыченко
Курыло Корзубенко
Юско Пашковыч
Богдан Пиовский
Иван Пашкович
Данило Хролицкый
Иван Окунь
Тимко Скрипцевич
Максим Лащенко
Милаш Грыцкович
Євсѣй Заблоцкый

ПОЛКЪ ПЕРЕЯСЛАВСКИ

Ѳедоръ Лобода Полковникъ
Петро, сынъ
Опанасъ, Захарїяшенко
Игнатъ Павленко,
Грыцько Шинкаренко,
Федоръ Поповичъ
Иванъ Ващенко
Данило Тимъченко
Яцько Яцъченко
Пилипъ Городецкий
Остапъ Даниловичъ
Антонъ Корнѣенко
Аврамъ Ващенко,
Яцько Ивановичъ
Андрѣй Ивановичъ
Ярошъ Прохоренко
Иванъ Новотаненко
Олешко Ѳраненко
Яско Андрѣенко
Иванъ Миколаенко,
Иванъ Пилипенко
Мартинъ Пилипенко
Михно Запоненко
Богданъ Грищенко
Грыцько Михайленко
Павелъ Носенко
Иванъ Кутъ
Иванъ Коновшенко.

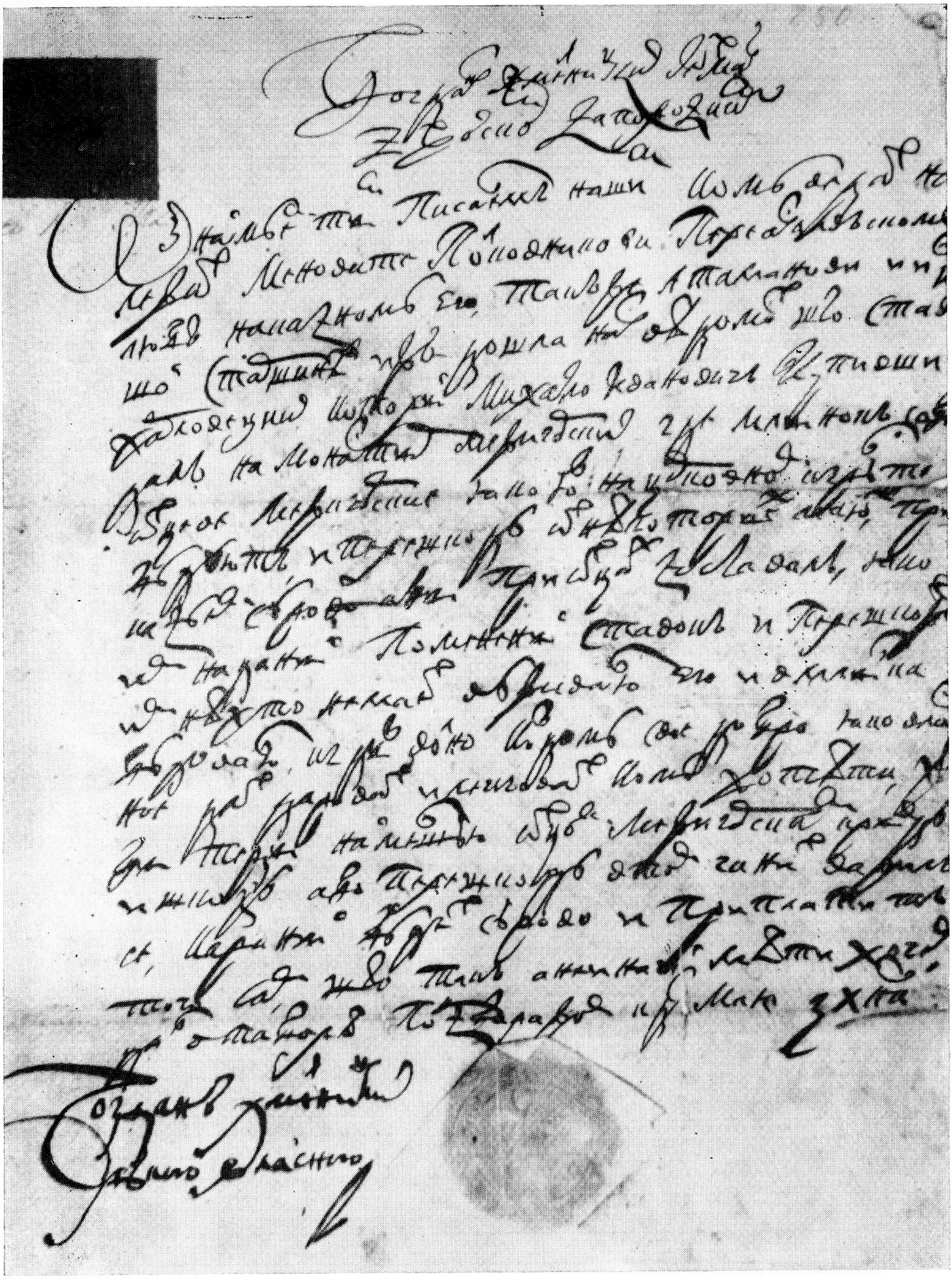
Иванъ Куриленко
Романъ Верховненко
Спиридъ Верховенко
Богданъ Малышенко
Остапъ Литовъченко
Занко Андрѣенко
Сергѣи Карповичъ
Федко Павловичъ,
Исай Литовъченко
Семенъ Малющенко
Андрѣй Литовченко
Опанасъ Федоровичъ
Назаръ Данченко
Яско Давыдовичъ
Мартинъ Плаксенко,
Богданъ Погорѣлченко,
Антонъ Калениченко
Кирило Кузьменко
Юско Пашковичъ
Богданъ Пищенко
Иванъ Пашковичъ
Данило Хромцевий
Иванъ сынъ.
Тишко Скрипъцевичъ,
Максимъ Лашенко
Малышъ Грыцьковичъ
Евсѣй Заклоцкий,

Реєстр Війська Запорізького. 17 жовтня 1649 р. (ЦДАДА, ф. 196, стор. 1691, арк. 318).

Богдан Хмелницкий, гетман
з Войском Запорозким.

Ознаймуєм тым писанем нашим кому ведат належит, меновите полковникови переяславскому, люб наказному єго, также атаманови и иншой старшинѣ, иж дошла нас вѣдомост, што ставок Харловецкий, который Михайло Иванович, купивши, дал на монастир Межигорский, где млынок собе отцеве межигорскиє яко юж на церковном кгрунте будуют и перешкод от нѣкоторых мают. Приказуєм сурово, абы при отцах зоставал, яко им наданый, помененый ставок и перешкодит им нѣхто не маєт в уживаню єго и в млынка будованю, кгды ж волно кождому своє добро, яко власноє, дат, дароват, и лекговат кому хотѣти. Хто бы теды найменшую отцом межигорским крывду и шкоду або перешкоду в том чинит важилсе, караный будет сурово и приплатит того сам, што так, а не иначей мѣти хочем. Дан в таборѣ под Збаражом. 24 мая 1651.

Богдан Хмелницкий,
рукою власною.

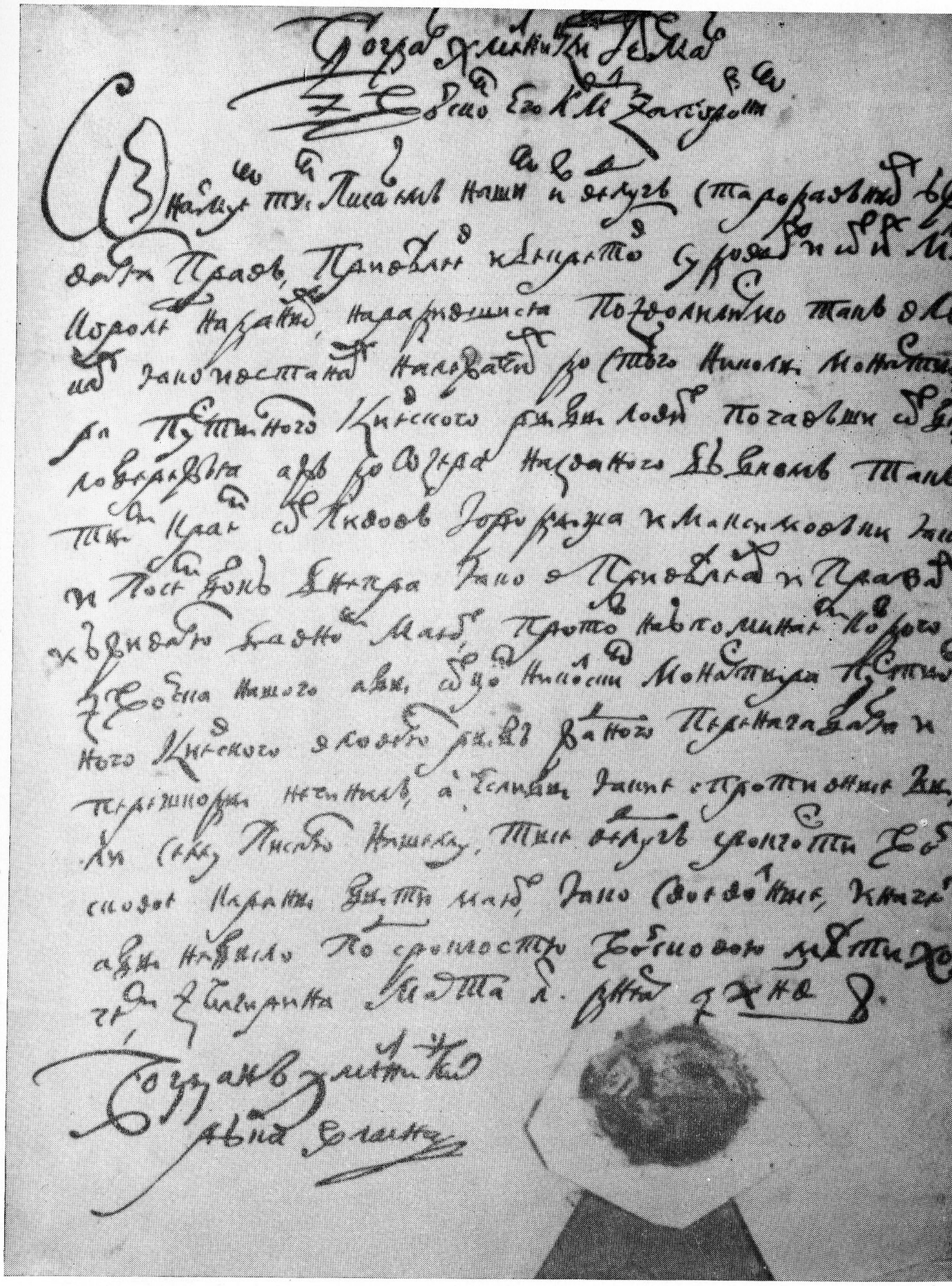

Універсал Богдана Хмельницького. 24 травня 1651 р. (Архів ЛВІІ АН СРСР, к. 68 (II), спр. 3).

Богдан Хмелницкий, гетман
з Войском его кр мл Запорозким.

Ознаймуем тым писанем нашим, иж, ведлуг стародавных уживаня прав, привѣлеев и декретов судовых и от их мл королей наданых, нарадившися, позволилисмо так в луках, яко и в станах, належачих до стого Николы монастыра пустынного киевского рыбы ловит, почавши от Белобережя аж до озера,名ваного Дубком. Так тым краем от Пивов, Городища и Максимовки, яко и по сем боку Днепра, яко в придѣлах и правах к уживаню давном мают. Про то ж наупоминаем кождого з войска нашого, абы отцом николским монастыра пустыного киевского в ловеню рыб жадного перенагабаня и перешкоды не чинил. А если бы якие спротивные были сему писаню нашему, тые, ведлуг срокгости войсковое, караны быти мают, яко своеволные. Иначей абы не было, под срокгостю войсковою мѣти хочем. З Чигирина, марта 30 дня 1652.

Богдан Хмелницкий,
рука власна.

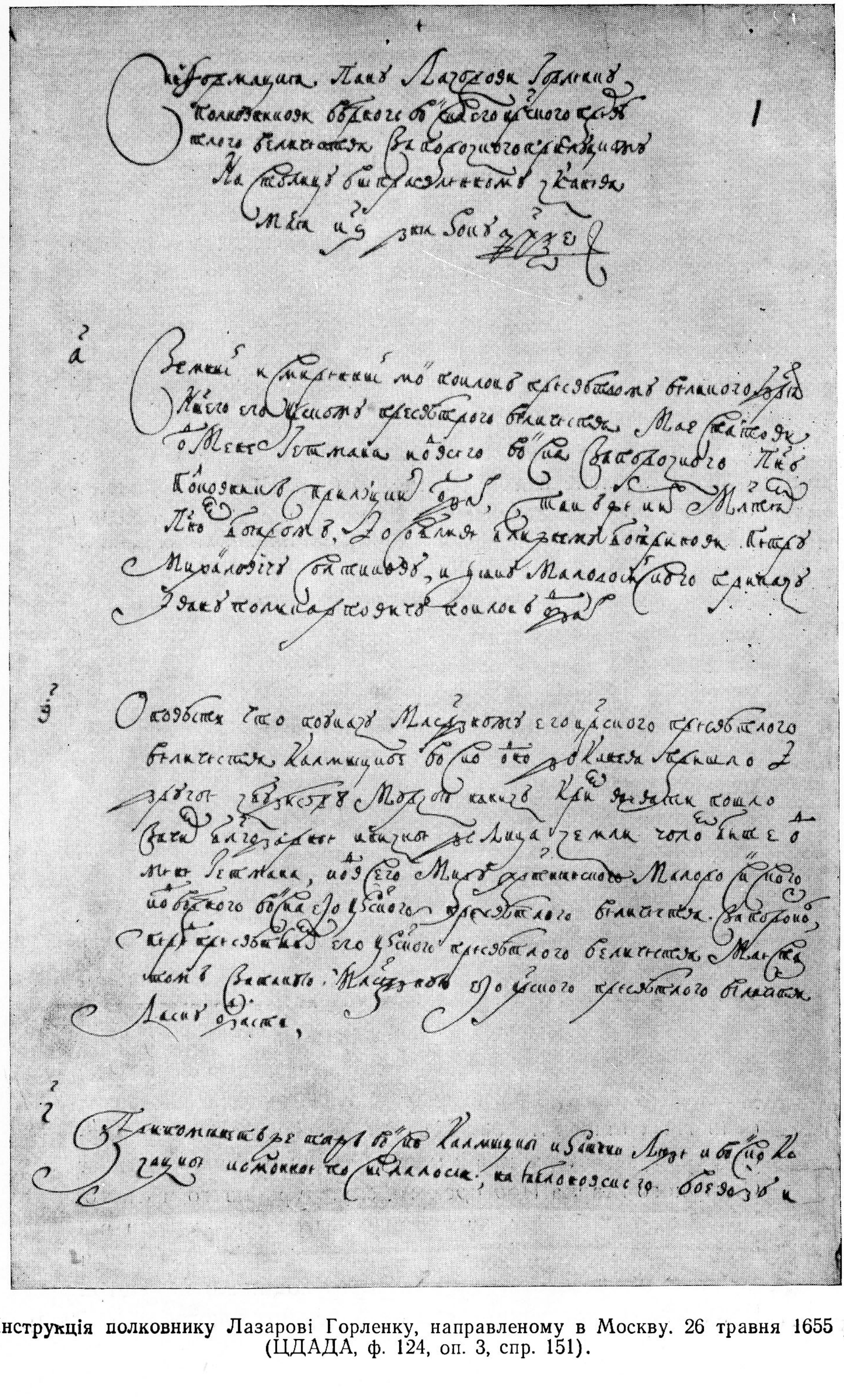
Універсал Богдана Хмельницького. 30 березня 1652 р. (Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, ф. 293, спр. 310).

Сиє формация пану Лазорови Горленку,
полковникови вѣрного войска єго црского
пресвѣтлого величества запорозкого прилуцкому,
на столицу выправленному, з Канева,
мая 26 дня, року 1665.

1. Земный и смиренный мой поклон пресвѣтлому великого гдря ншего єго црскому пресвѣтлого величества маєстатови од мене, гетмана, и од всего Войска Запорозкого пн полковник прилуцкий одаст, так же и их млтям пном бояром і особливе ближнему бояринови Петру Михайловічу Солтикову и дяку Малоросийского приказу Івану Поликарповичу поклон одаст.

2. Оповѣст, что по указу млсрдному єго црского пресвѣтлого величества калмыцкоє войско одно до Канева пришло, а другоє з Будисѣру мурзою на низ Крим воєвати пошло. За чим блгодарноє и низкоє до лица земли чоломбите од мене, гетмана, и од всего миру хрстиянского малоросийского, и од вѣрного Войска єго црского пресвѣтлого Запорозкого перед пресвѣтлым єго црского пресвѣтлого величества маєстатом за такую млсердную єго црского пресвѣтлого величества ласку одаст.

3. Припомянет же, та ж войско калмыцкоє и ратны люде, и войско козацкоє комонноє посылалося на Яблоновского воєводу и...

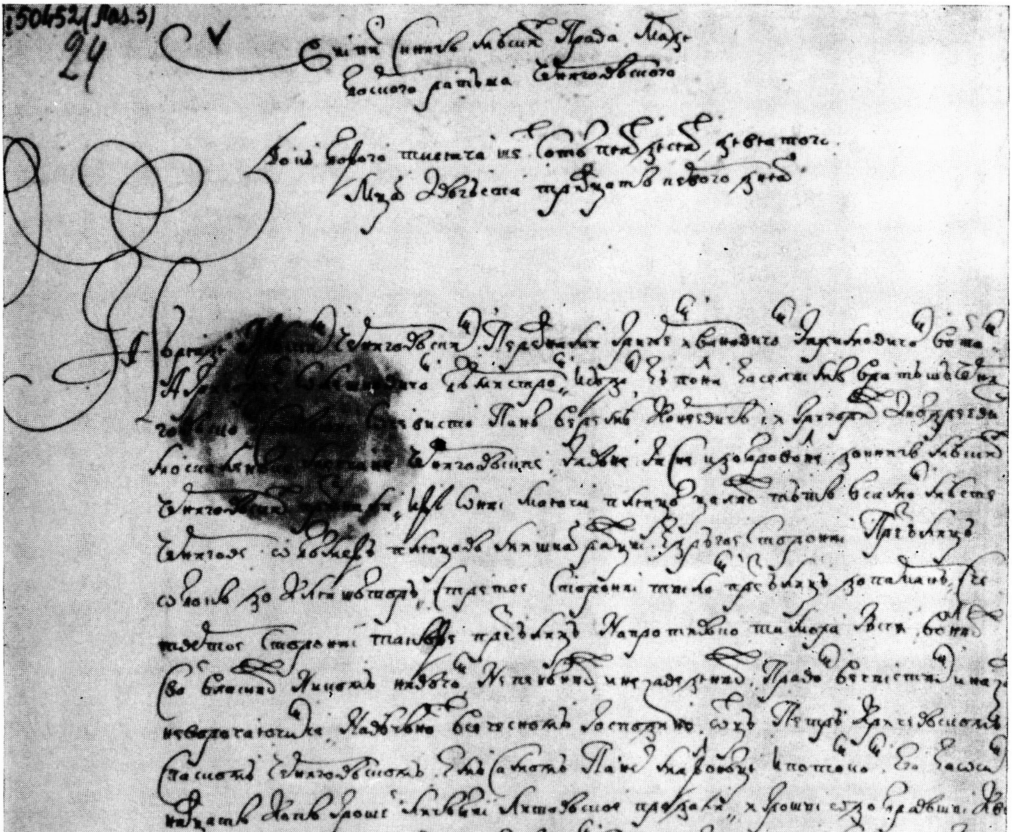

Інструкція полковнику Лазарові Горленку, направленому в Москву. 26 травня 1655 р. (ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 151).

Выпис с книг мѣских права майдеборского ратуша черниговского.

Року божого тисяча шестсот пятдесят девятого, мца августа, тридцат первого дня.

На уряде мѣским черниговским, перед нами Григорем Ивановичом Яхимовичом, войтом, а Григориєм Олешковичом, бурмистром, и судом, зуполна заселым в ратушу черниговском, ставшы очевисто пан Веремѣй Корнеєвич и Григорий Андреєвич Москаленки, месчане черниговскиє, явне, ясне и доброволне до книг мѣских черниговских признали: иж оны, маючы пляц цалый тут, в самом мѣсте Чернигове, об межу пляцов Мишка, райцы, з другоє стороны — през улицу о бок до кляштору, с третеє стороны — тылом, през улицу до паркану (четвертоє стороны — також през улицу, напротивко Тимоха Гусчы, волный свой власный, никому ни в учом непенный и незаведенный правом вечыстым и назад неворочаючимсе, на вѣчност всечестному господину отцу Петру Кричевскому спаскому черниговскому, єму самому, паней малжонце и потомком єго за осимнадцат коп грошей личбы литовскоє продали. И, грошы одобравшы, квитовали, даючи моц и владзу на том пляцу господинови селитисе а будуватисе и на оном спокойне мешкати, и од себе кому хотѣти дати, продати, даровати, записати. Того сознаваючиє они сами, жоны и потомкове их вѣчными часы боронити не мают и мочы не будут. То ж закладом другоє таковоє суммы, а на далшоє утвержене тоє продажы тыє сознаваючиє просили нас, уряд, о придане панов разных на подане в поссесыю того пляцу, што мы с повинности своей урядовой придалисмо с посродка себе панов ражных, славетных пана Алексѣя Матвѣєвича і пана Ивана Єлисѣєвича гумничу райцов и месчан черниговских и при них Опатрного Марка Подгорского, слугу урядового мѣского. Которыє, там бывши, за доброволным поданем выш речоных сознаваючих моцю уряду своєго, подали, завели и вѣчными поссесорами всечесного господина отца Петра Кричевского, свесченика спаского черниговского...

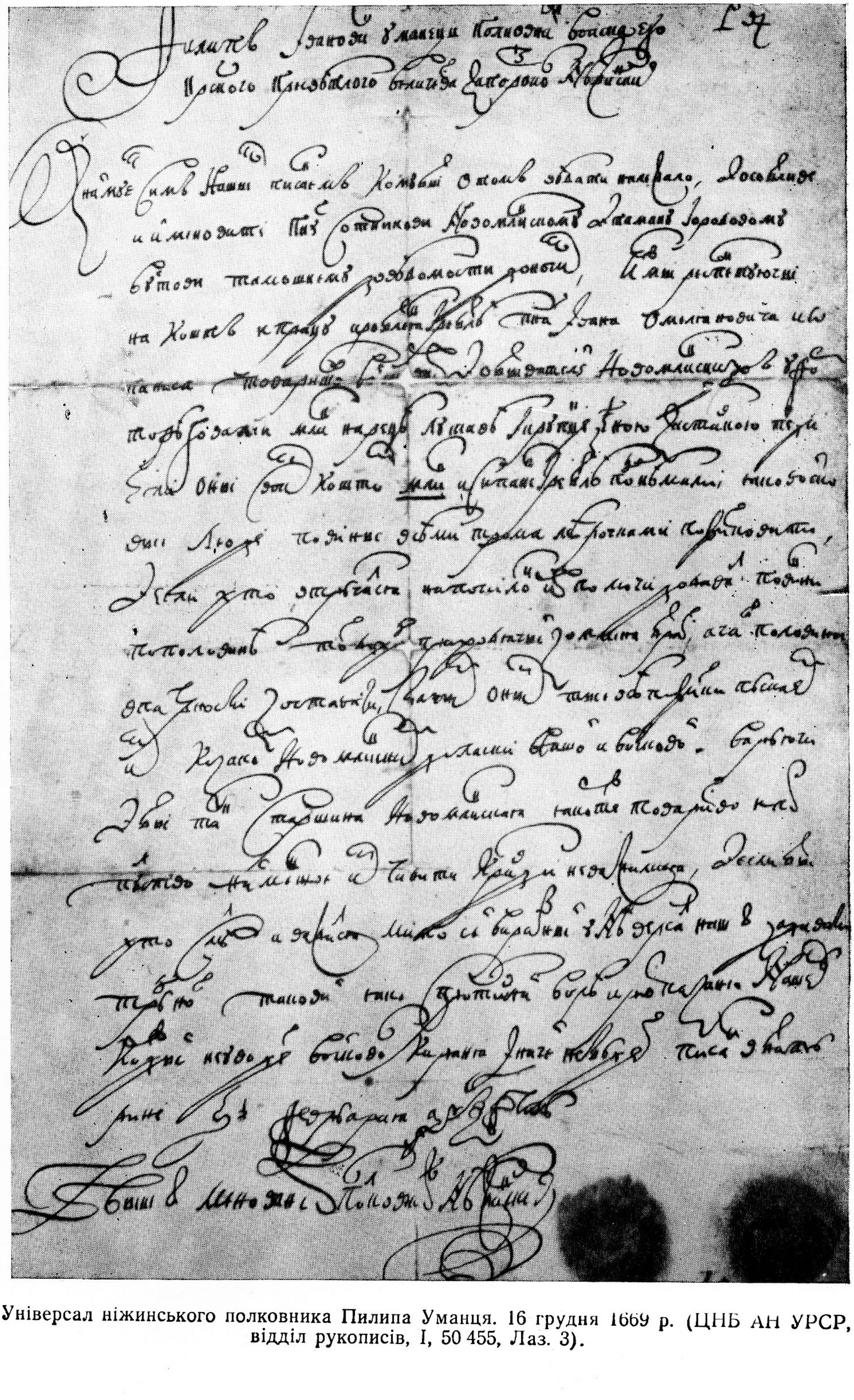

Витяг із міських книг Чернігівської ратуші. 31 серпня 1659 р. (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І, 50452, Лаз. 3).

Филип Іванович Уманец, полковник Войска его црского пресвѣтлого величества Запорозкого нѣжинский.

Ознаймуем сим нашым писанем, кому бы о том вѣдати належало, а особливе и йменовите пну сотникови новомлинскому, атаману гордовому, вуйтови тамошнему до вѣдомости доносим. Иж мы, респектуючи на кошт и працу, и робленя греблѣ пна Івана Омеляновича и Опанаса, товаришов войсковых а обывателей новомлинских, уфортофѣговали млын на рецѣ Лутавѣ і Крупце з едною заставкою. Теди, если оны своим коштом млин и сипанне греблѣ поднѣмали, яко войсковые люде, повины всѣми трома мѣрочками пожитковати. А если хто втручался, на посилок их помочи додавал, повинни по половинѣ тот доход приходячый зо млина брат, а част половини в парности зоставати. За чым оным тые всѣ пожитки пускаем им, козаком новомлинским, до ласки вашой и войсковой варуючи, абы так старшина новомлинская, яко теж товариство и поспулство найменшое им чинити кривди не важилися. А если бы хто смѣл и важился мимо сей виразный унѣверсал наш задавати трудност, таковый, яко спротивний верѣ и росказаню нашему, кождый не увойдет войскового караня, іначей не будет. Писан в Батурине, 16 февруария, 1669 року.

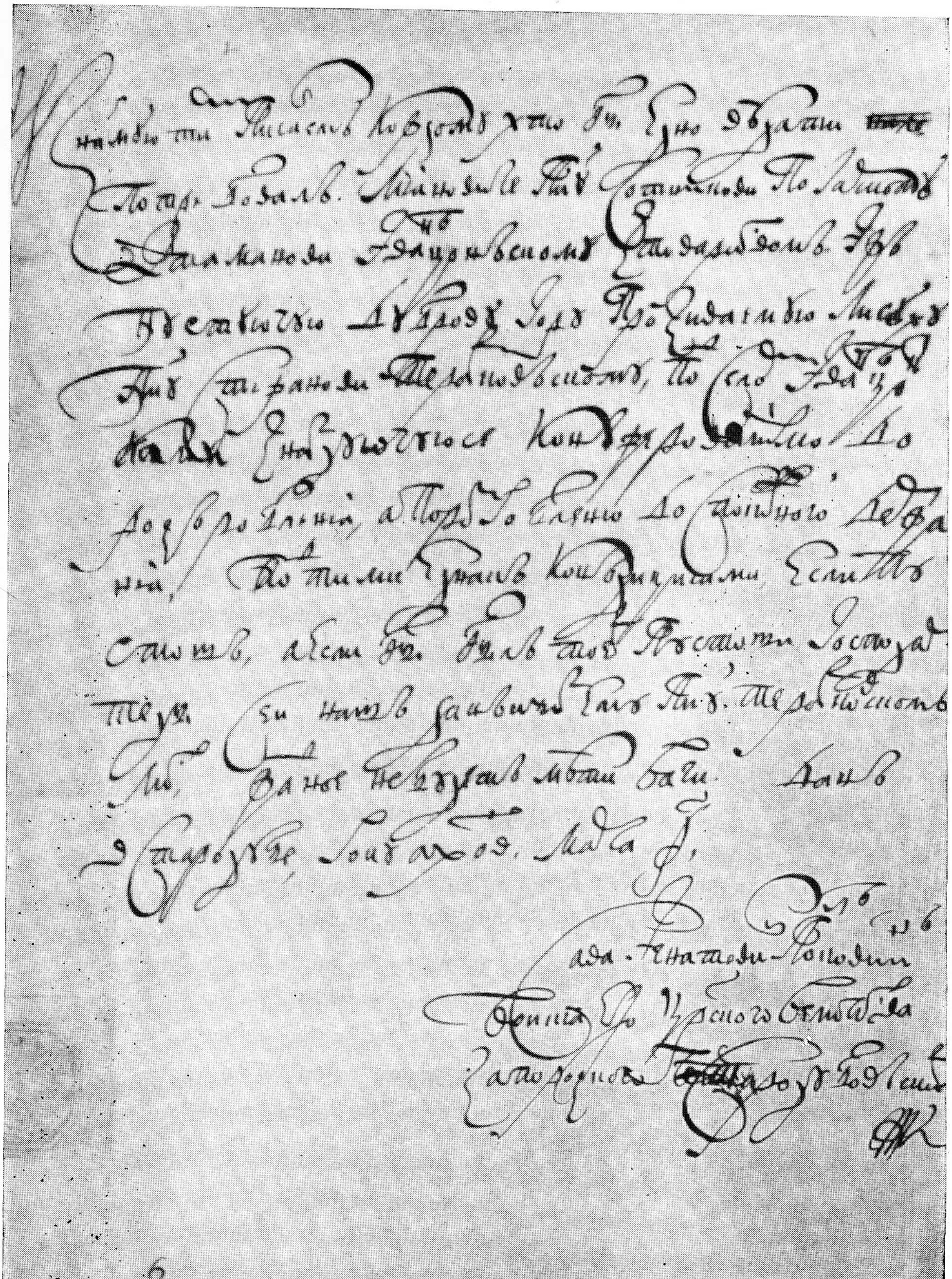
Звыш менованый полковник нѣжинский.

Універсал ніжинського полковника Пилипа Уманця. 16 грудня 1669 р. (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І, 50 455, Лаз. 3).

Ознаймую тим писанем кождому, хто бы єдно вѣдати потребовал, меновите пну сотникови погарскому, атаманови іванцовскому з товариством, іж пустуючую доброву, гору, прозиваємую Лисуху, пну Стефанови Тераковскому, под селом Іванцонками знайдуючуюся, конферовалисмо до розробленя, а по розробленю, до спокойного держаня. Под тими єднак кондициями, єсли пустош, а єсли бы был тоєй пустоши господар, теды сей наш данный єму, пну Терасковскому лист, жадноє не будет мѣти ваги. Дан в Стародубе, року 1672, марта 9.

Сава Ігнатович, полковник Войска єго црского величества Запорозкого стародубовский.

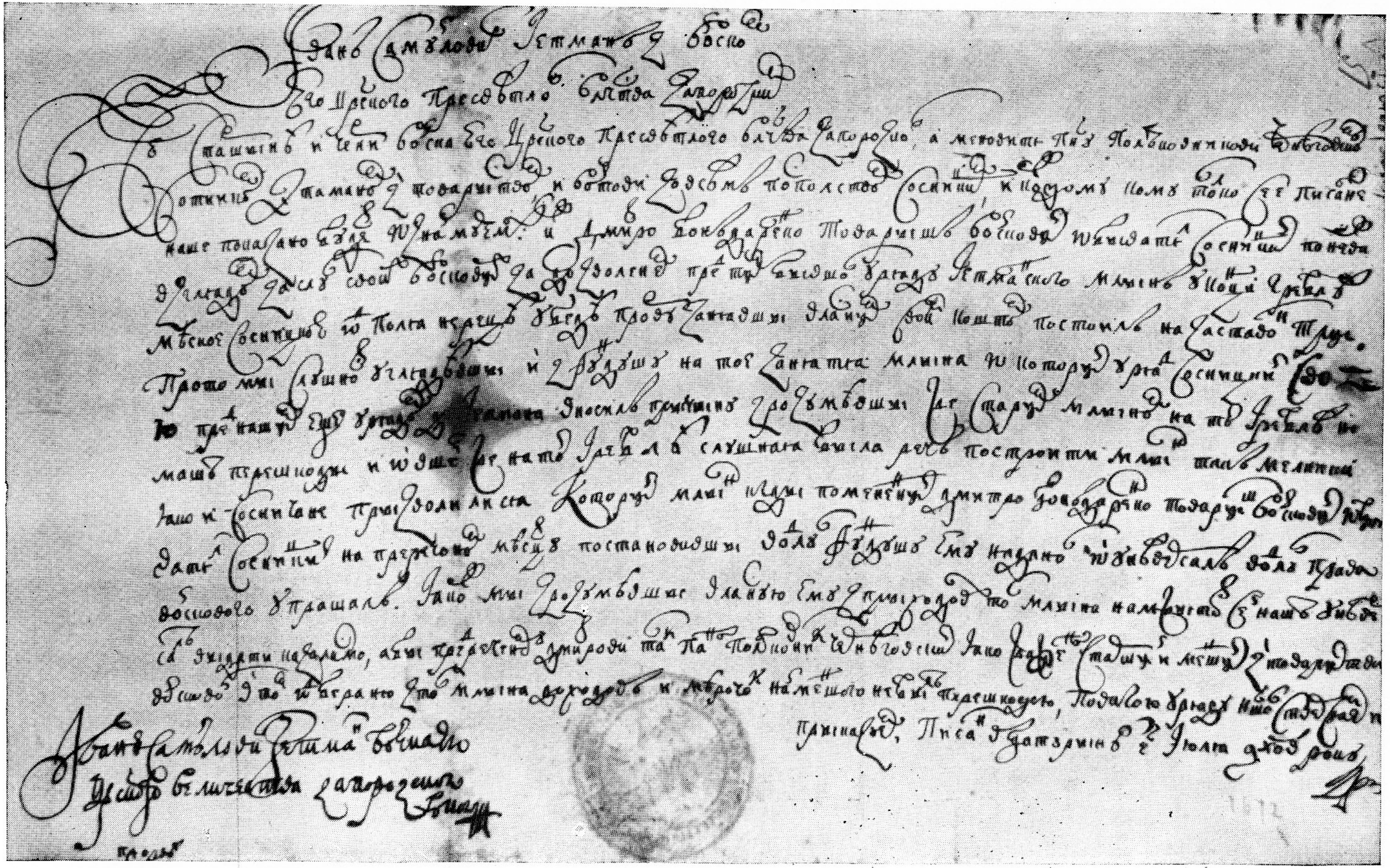

Універсал стародубівського полковника Сави Ігнатовича. 9 березня 1672 р. (Архів ЛВІІ АН СРСР, к. 238 (II), 128, спр. 69/46).

Іван Самуйлович, гетман з Войском єго црского предсвѣтлого влчства Запорозким.

Всей старшинѣ и черни Войска єго црского пресвѣтлого влчтва Запорозского, а менові-те пну полковникови чернѣговскому, сотником, атаманом з товариством и войтови зо всѣм посполством сосницким и кождому, кому толко сеє писане наше показано будет, ознаймуєм. Иж Дмитро Бондаренко, товарыш войсковый, обыватєл сосницкий, поневаж взглядом заслуг своих войсковых, за зволенем пред тым бывшого уряду гетманского, млын у конци греблѣ мѣскоє, сосницкоє од поля на рецѣ Убедѣ, прорву занявшы, власным своим коштом постоил на заставок тры, про то мы углядѣвши и з фундушу слушност на тоє занятя млына, о который уряд сосницкий своєю, пред нашым єще урядом, до гетмана вносил прычыну, зрозумѣвши, же старым млыном на той греблѣ не маш перешкоды и овшем же на той греблѣ слушная была реч построити млын, так мелника, яко и сосничане прызволилися. Который млын, кгды помененный Дмитро Бондаренко, товариш войсковый и обыватєл сосницкий, на преречоном мѣстцу постановившы водлуг фундушу, єму наданого о унѣверсал, водлуг права войскового упрашал. Яко ж мы, зрозумѣвшы власную єму з прыходов того млына належитост, сей наш унѣверсал выдати казалисмо, абы предреченому Дмитрови, так пан полковник чернѣговский, яко жаден старший и менший з товариства войскового в том одбераню з того млына доходов и мѣрочок, найменшою не был перешкодою. Повагою уряду ншого стверждаєм и прыказуєм. Писан в Батурынѣ, 5 іюля 1672 року.

Іван Самуйлович, гетман Войска єго
црского величества Запорозкого, рукою.

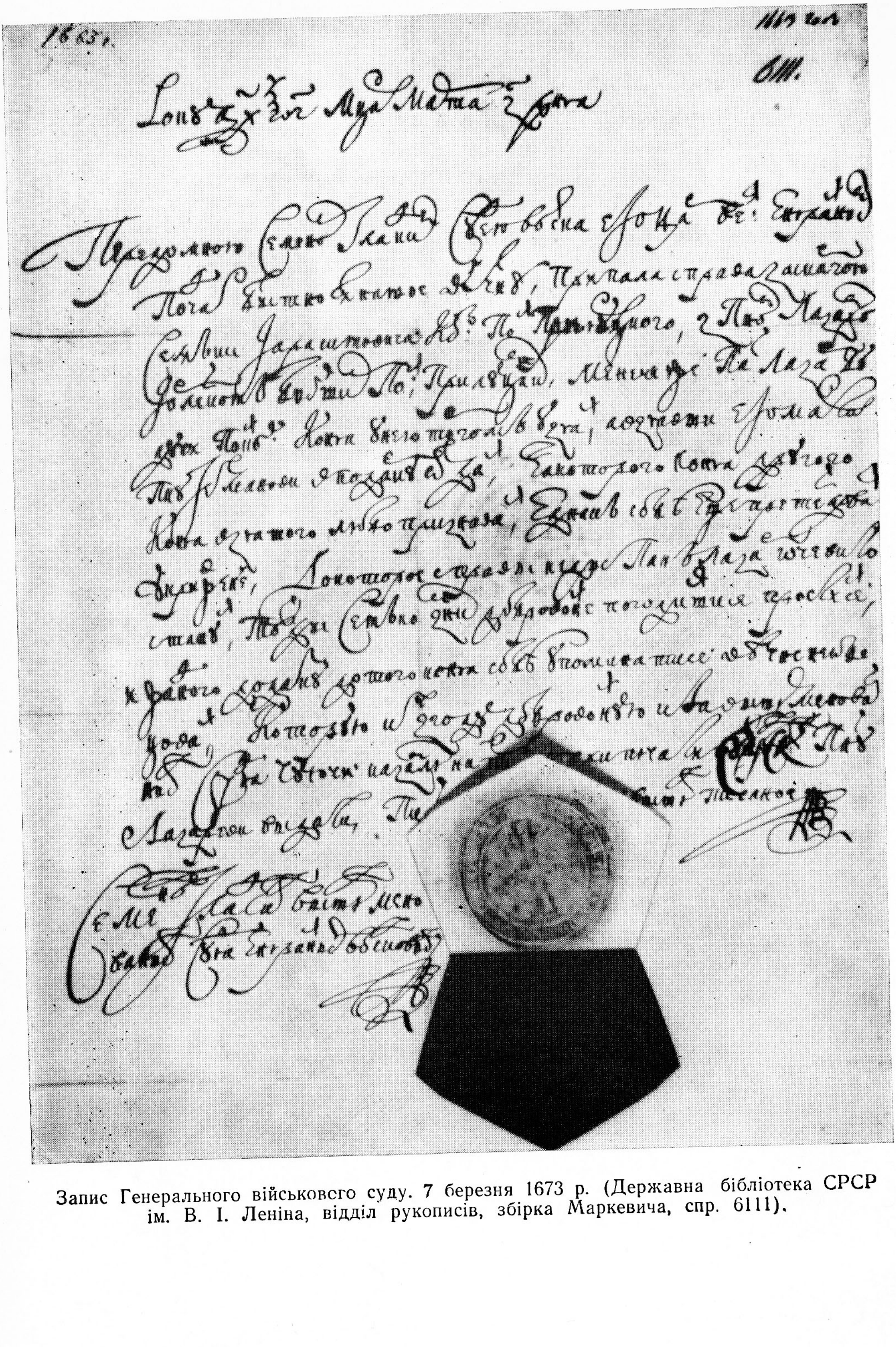

Універсал Івана Самойловича. 5 червня 1672 р. (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 50 468, Лаз. 3).

Року 1673, мсца марта, 7 дня.

Предо мною, Семеном Гладким, судею Войска его цар всл енералным, под час бытности нашоє в Ічнѣ, припала справа за скаргою Семки Гарасимовича, коз пол прилуцкого, з пном Лазаром Горленком, бывшим пол прилуцким. Мененый же пан Лазар, будучи полков, коня у него торгом узял, а взявши, его млсти пну гетманови в подарку отдал, за которого коня другого коня взятого любо признавал, еднак собѣ еще претендовал укрывжене. До котороє справы, кгды пан Лазар очевисто станул, тогды Семко, з ним доброволне погодившисе, простил се и жадного додатку до того коня собѣ упоминати се вѣчне не обецовал. Которую их згоду доброволную и я, вишей менованый судя, чуючи, казалем на... печати судейск пну Лазареви видати. ...вышей писаноє.

Семен Гладкий, вышей менованый
судя енералный войсковый.

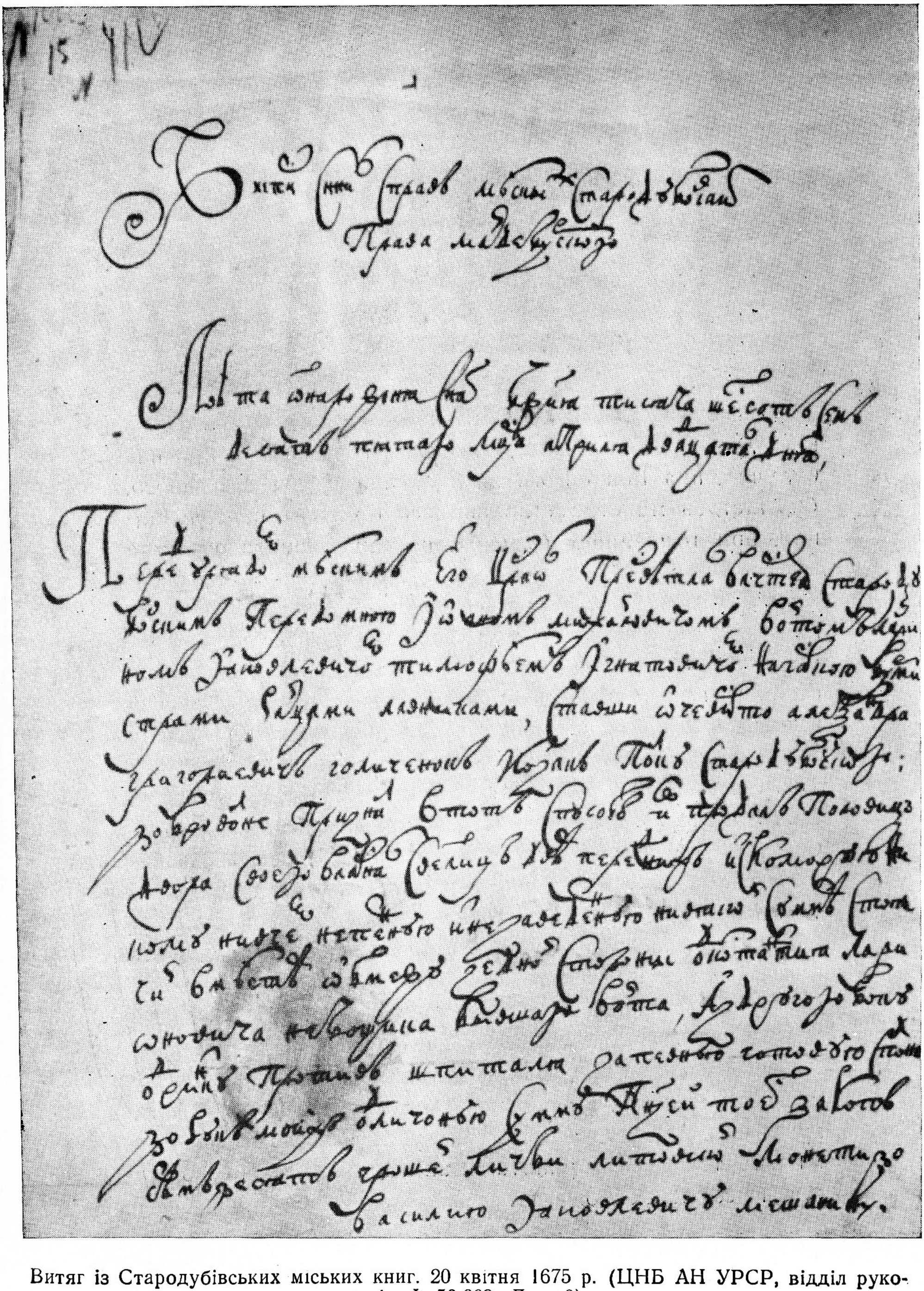

Запис Генерального військовсго суду. 7 березня 1673 р. (Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, збірка Маркевича, спр. 6111).

Выпис с книг справ мѣских стародубовских
права *майдебурского.*

Лѣта от нароженя сна бжия тисяча шестсот семдесят пятого, мсца априля, двадцатого дня.

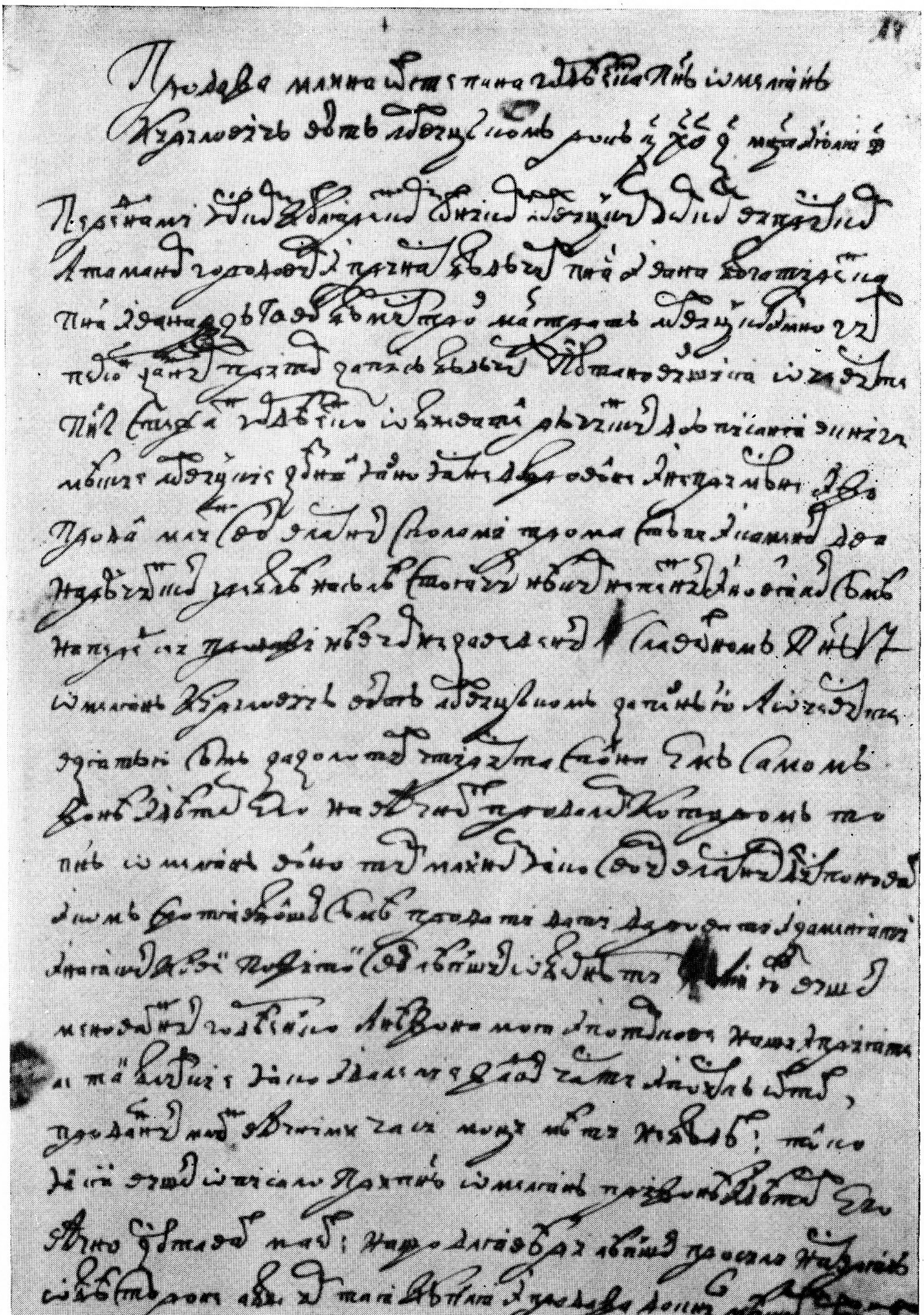
Перед урядом мѣским его црского пресвѣтлаго влчства стародубовским, передо мною, Іоаном Михайловичом, войтом, Лаврином Яковлевичом, Тимофѣєм Ігнатовичом Начаскою, бурмистрами, райцами, лавниками, ставши очевисто Александра Грагораєвич Голиченок, козак полку Стародубовского, доброволне признал в тот способ: иж продал половицу двора своєго власнаго, светлиц двѣ передних и с коморою, никому ни в чем непенную и незаведенную ни в якой суммѣ, стоячий в мѣстѣ об межу з єдной стороны — од Костантия Ларионовича, небощика, бывшаго войта, а з другого боку — од рынку, против шпиталя, за певную готовую сполна до рук моїх одличоную сумму пнзей, тоєст за коп сѣмдесят грошей личбы литовской, монети доброй пану Василю Яковлевичу, мещанину...

Витяг із Стародубівських міських книг. 20 квітня 1675 р. (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І, 50 669, Лаз. 6).

Продажа млина от Степана Гордѣєнка
пну Омеляну Кириловичу, войту лохвицкому,
року 1677, мца іюля 10.

Перед нами, Юском Котляренком, сотником лохвицким, Демком Виприском, атаманом городовим і при нас будучих, пна Івана Богатиренка, пна Івана Дзугавого, бурмистров майстрату лохвицкого і многих персон зацних, при том запису будучих, постановившися очевисте пн Стефан Гордѣєнко, обывател Рѣчинский, до уписаня в книги мѣские лохвицкіє зознал явне, ясне, доброволне і непримусне, іж продал млин свой власний с колами трома, ступи і каменей два на рѣчинской греблѣ на селѣ стоячий, нѣким непенний і ни в якой сумѣ наперед сеи продажи нѣ в чом не заведений, славетному пну Омеляну Кириловичу, войту лохвицкому, за певную а очевисте взятую суму, за золотих чотириста, сполна єму самому, жонѣ і дѣтем єго на вѣчност продалем. Которому то пну Омеляну волно тим млином, яко своим власним, диспоноват і кому схотя в болшой сумѣ продати, дати, даровати і заменяти, і на який колвек пожиток свой лѣпший обернути. А я юж, вишей менованный Гордѣєнко, а нѣ жона моя і потомкове яко і приятеле так близкіє яко і далекиє, жадной части і поиск от тот проданний млин вѣчними часи моци мѣти не будут. Тилко яко вышей описано при пну Омеляну, при жонѣ і дѣтех єго, вѣчно зостават маєт, на що для вѣри лѣпшой просили нас, вряд, обѣ сторони, абы им тая купля і продажа до книг мѣских лохвицких принята і записана была, счо і одержали і єст записано.

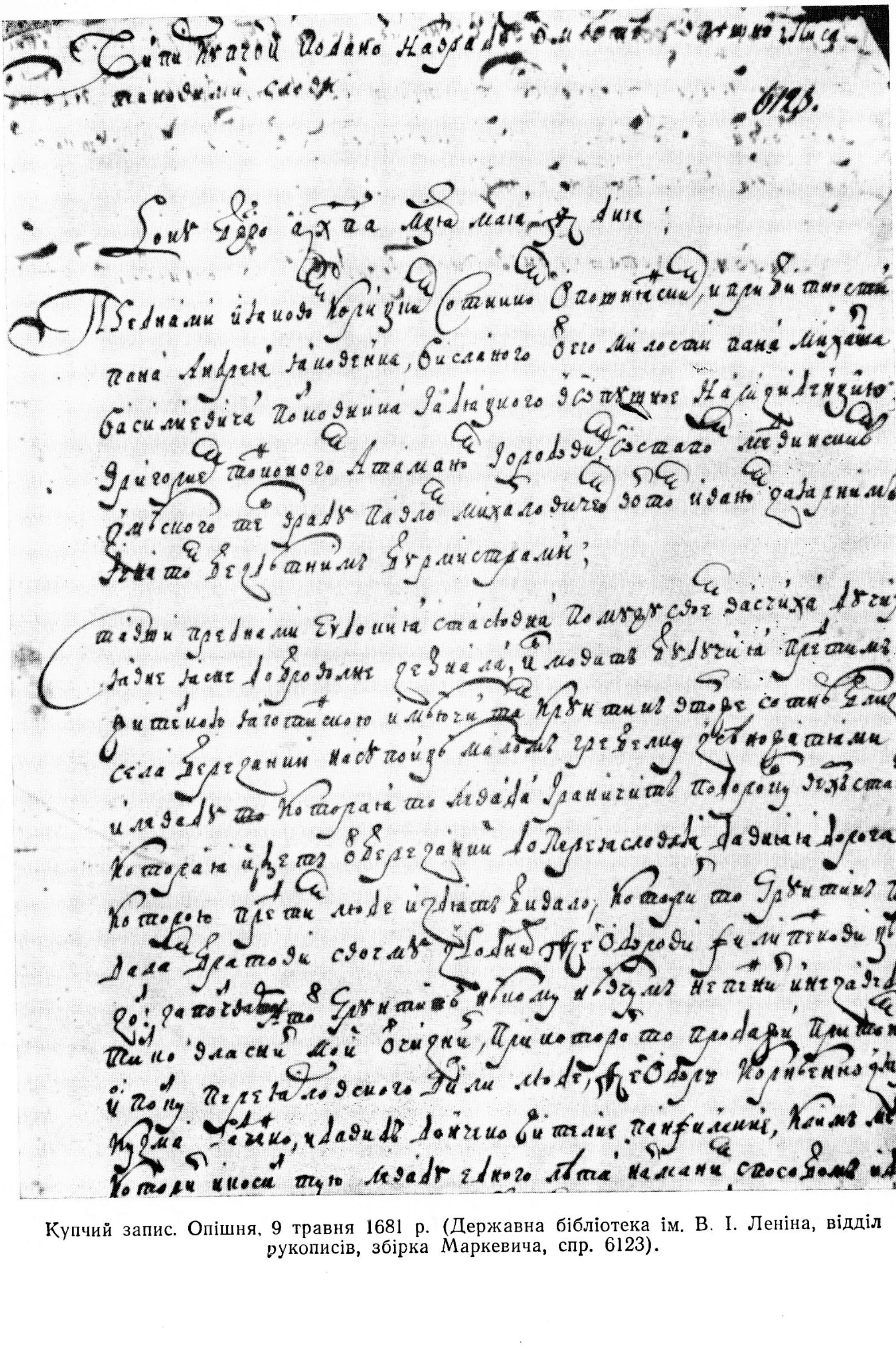
Лохвицька актова книга. 10 липня 1677 р. (ЦДІА УРСР, ф. 1528, оп. 1, спр. 1, арк. 17).

Випис купчой, поданой на врадѣ в мѣстѣ Опошной, писан таковы слови.

Року бжого 1681, мсця мая, 9 дня.

Пред нами, Ияковом Корицким, сотником Опошнянским и при бытности пана Андрея Яковенка, висланого от его милости пана Михайла Василевича, полковника Гадяцкого в Опушноє на ризиденцию Григорием Тонконогом, атаманом городовым, Остапом Медвинским, з мѣского теж враду, Павлом Михайловичем, войтом, Иваном Заярним, Ігнатом Бездѣтним, бурмистрами.

Ставши пред нами, Євдокия Стасювна, по мужу своем Васчиха Дучиха, явне, ясне, доброволне зезнала, иж, мовит, будучи я пред тим жителкою яготинскою и мѣючи там крунтик в той же сотнѣ близ села Березанин на супойцѣ малом гребелку з сѣножатями и леваду, которая то левада граничит по дорожку верх ставка, которая идет от Березани до Переясловля, давняя дорога, которою пред тим люде издят бивало, который то грунтик продалем братови своєму з родних Феодорови Филипенкови цѣною зол за полчварта. Тот грунтик нѣкому нѣ в чум не пенний и незаведений, тилко власний мої отчизний, при которой то продажи притомниє и полку переяславского били люде: Феодор Корнѣєнко з Ярешек, Кузма Радченко и Давид Дончеко, жителе Панфиленке, Клим, мелник, который и косил тую леваду єдного лѣта найманим способом и добре...

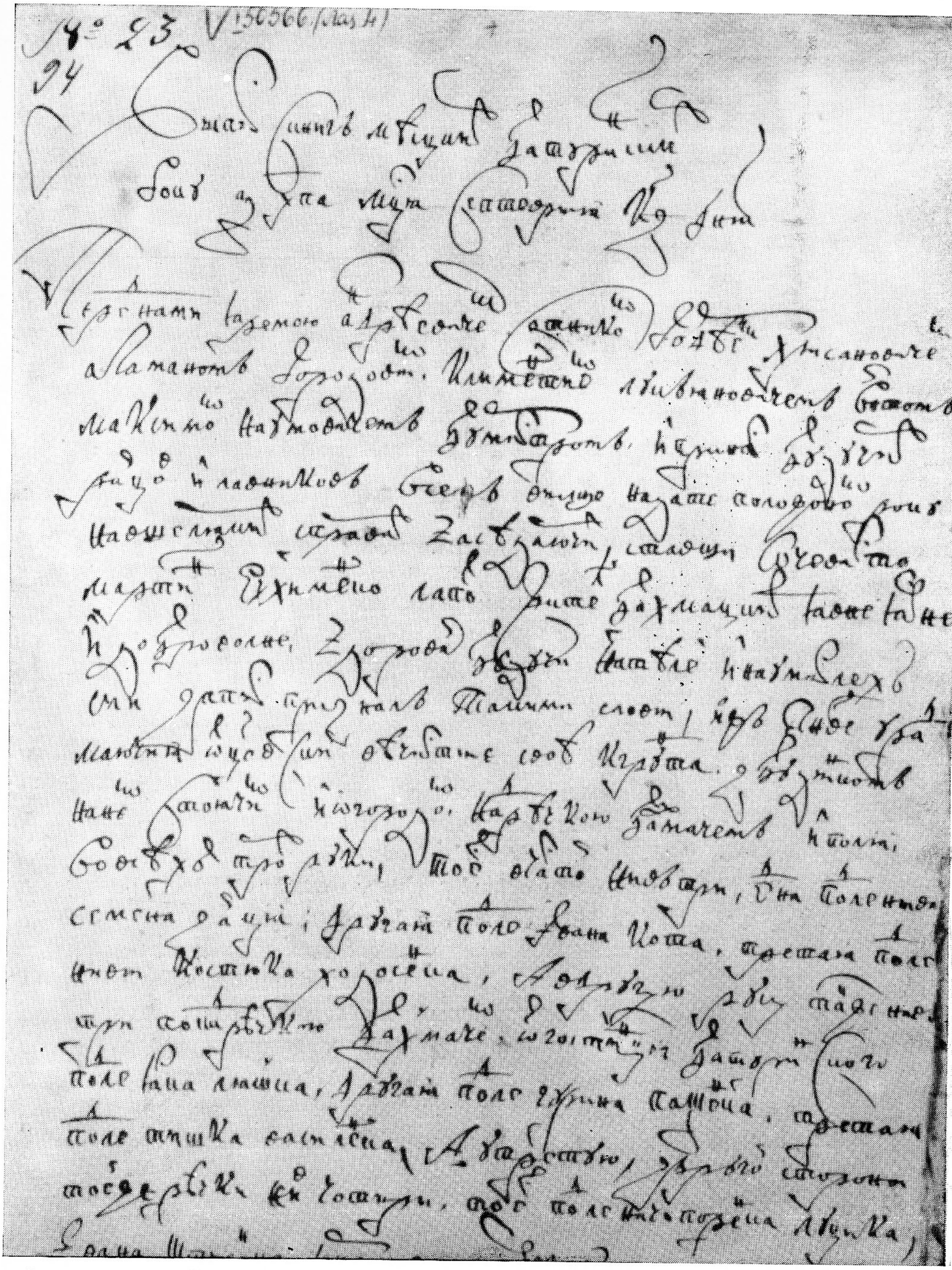

Купчий запис. Опішня, 9 травня 1681 р. (Державна бібліотека ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, збірка Маркевича, спр. 6123).

Выпис с книг мѣсцких батуринских.

Року 1681, мсця септеврия, 27 дня.

Перед нами, Яремою Андрѣєвичем, сотником, Гордѣем Хрисановичем, атаманом городовым, Климентиєм Лукяновичем, войтом Максимом Наумовичем, бурмистром, и при нас будучих, райцов и лавников, в сем выше на дате положоном року, на вшеляких справах засѣдаючих, ставши очевисто, Мартин Євхименко Лапст, житель бахмацкий, явне, ясне и доброволне, здоровий будучи на тѣле и на умыслех, сий запис признал такими словы. Иж пнве урад, маючи я отцовский вѣчистыє своѣ кгрунта з будинком, на нем стоячим, и огородом над рѣчкою Бахмачем, и поля во всѣх трох руки, тоєст в час той нив три: одна — подле ныв Семена Зайця, другая — подле Івана Кота, третая — подле нивы Костюка Ходосенка; а в другую руку также нив три: понад рѣчкою Бахмачем от гостинця Батуринского, подле Яска Ляшка, другая — подле Гурина Пащенка, третая — подле Тишка Василенка; а у третую — з другой стороны тоєй же рѣчки нив чотири, тоєст, подле Ничипоренка Луцика, Івана Штиренка...

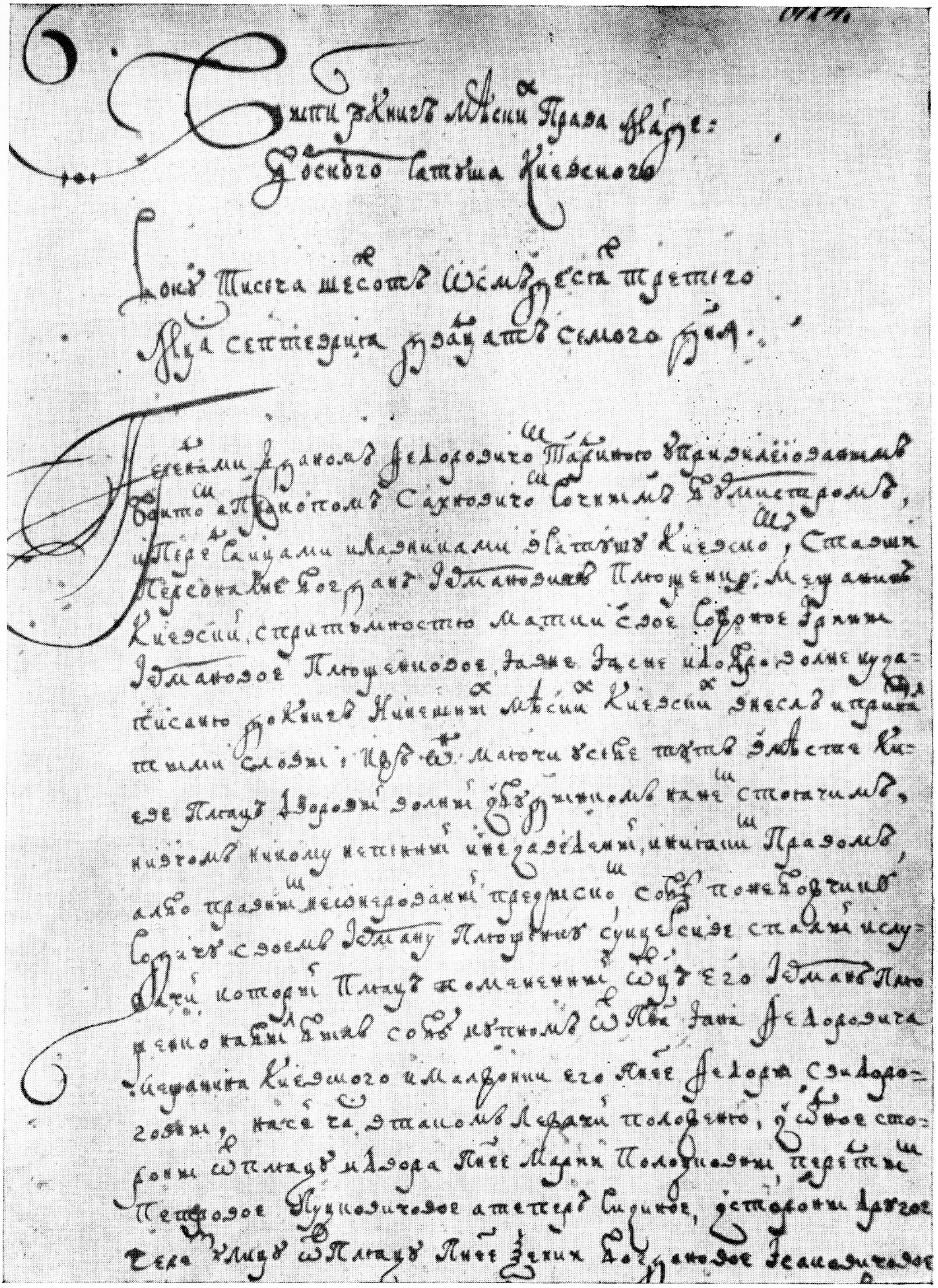

Витяг із Батуринських міських книг. 27 вересня 1681 р. (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 50 566, Лаз. 4).

Выпис з книг мѣских права майдеборского ратуша Киевского.

Року тисеча шестсот осмдесят третего мсца септеврия двадцат семого дня.

Перед нами, Жданом Федоровичом Тадриною, упривилеіованим войтом, а Прокопом Сахновичом, рочным бурмистром, и перед райцами и лавниками, в ратушу Києвском, ставши персоналне, Богдан Германович Плющенко, мещанин києвский, с притомностю матки своє рожоноє Ірины Германовоє Плющенковоє, явне, ясне и доброволне ку записаню до книг нинешных мѣских києвских внесл и признал тыми словы; иж он, маючи у себе тут, в мѣсте Києве, пляц дворовый волный, з будынком на нем стоячим, ни в чом никому не пенный и не заведеный, и нияким правом албо правным не онерованый презыском, собѣ по небожчику родичу своєм Герману Плющенку сукцессиве спалый и служачий, который пляц поменений отц єго Герман Плющенко набыл был собѣ купном от пна Яна Федоровича, мещанина києвского и малжонки єго пнеє Федоры Свидороговны, на сей час в таком лежачий положеню: з одноє стороны — от пляцу и двора пнеє Марии Полоцковны, перед тым Петровоє Луцковичовоє, а тепер Ризиноє; з стороны другоє — через улицу, от пляцу пнеє Ксении Богдановоє Ісаковичевоє...

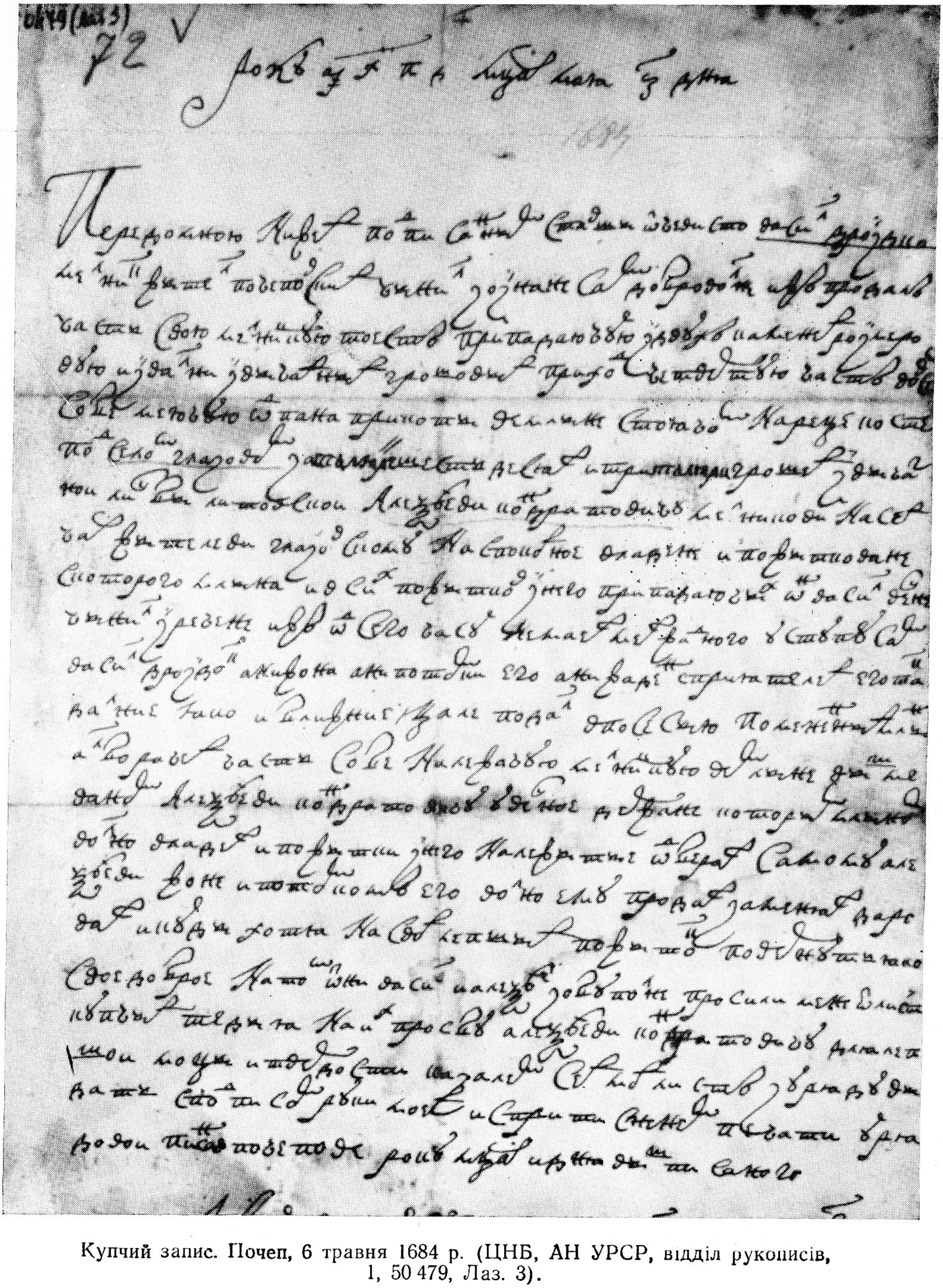

Выпис з книг мейских права Маг-
деборского ратуша Киевского

Року тисеча шестсот осмдесят третего
месеца септеврия двадцать семого дня.

Витяг із міських книг Київської ратуші. 27 вересня 1683 рр. (Державна бібліотека ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, збірка Маркевича, спр. 124).

Року 1684, мсца мая, 6 дня.

Передо мною, нижей подписанным, ставши очевисто Васил Дроздко, мелник, жител почеповский, чынил зознане сам доброволне, иж продал част свою мелницкую, тоєст припадаючую з двух каменей розмеровую и з валки, звычайный грошовый приход четвертую част в собе меючую, од пана Прикоты ве млыне, стоячом не реце Косте, под селом Глазовом, за таляреи шестдесят и три таляри грошей звычайнои личбы литовской, Алексѣєви Кондратовичу, мелникови на сей час жытелеви глазовскому, на спокойноє владене и пожыткованс. С которого млына и всих пожитков, з него припадаючых, он, Васил, вечне чынил зречене, иж од сего часу не маєт мет жадного уступу сам, Васил Дроздок, а ни жона, а ни потомки єго, а ни жаден с приятелей єго, так далниє, яко и ближниє. Цале подал в посесыю помененный млын, албо рачей част, собе належачую мелницкую ве млыне выш менованом, Алексѣєви Кондратовичу у вечноє держане. Которым млыном волно владет и пожытки з него належытыє одберат самому Алексѣєви, жоне и потомком єго, волно єму продат, заменят, дароват и куды хотя, на свой лепшый пожыток, поверпут, яко своє доброє. На том они, Васил и Алексѣй, зобуполне просили мене о лист купчый. Теды я, на их просбу, Алексѣєви Кондратовичу для лепшои моцы и твердости, казалем сей мой лист з урядовы дат, с подписом руки моєй и с притисненем печати урядовои. Писан в Почепове, року, мсца и дня выш писаного.

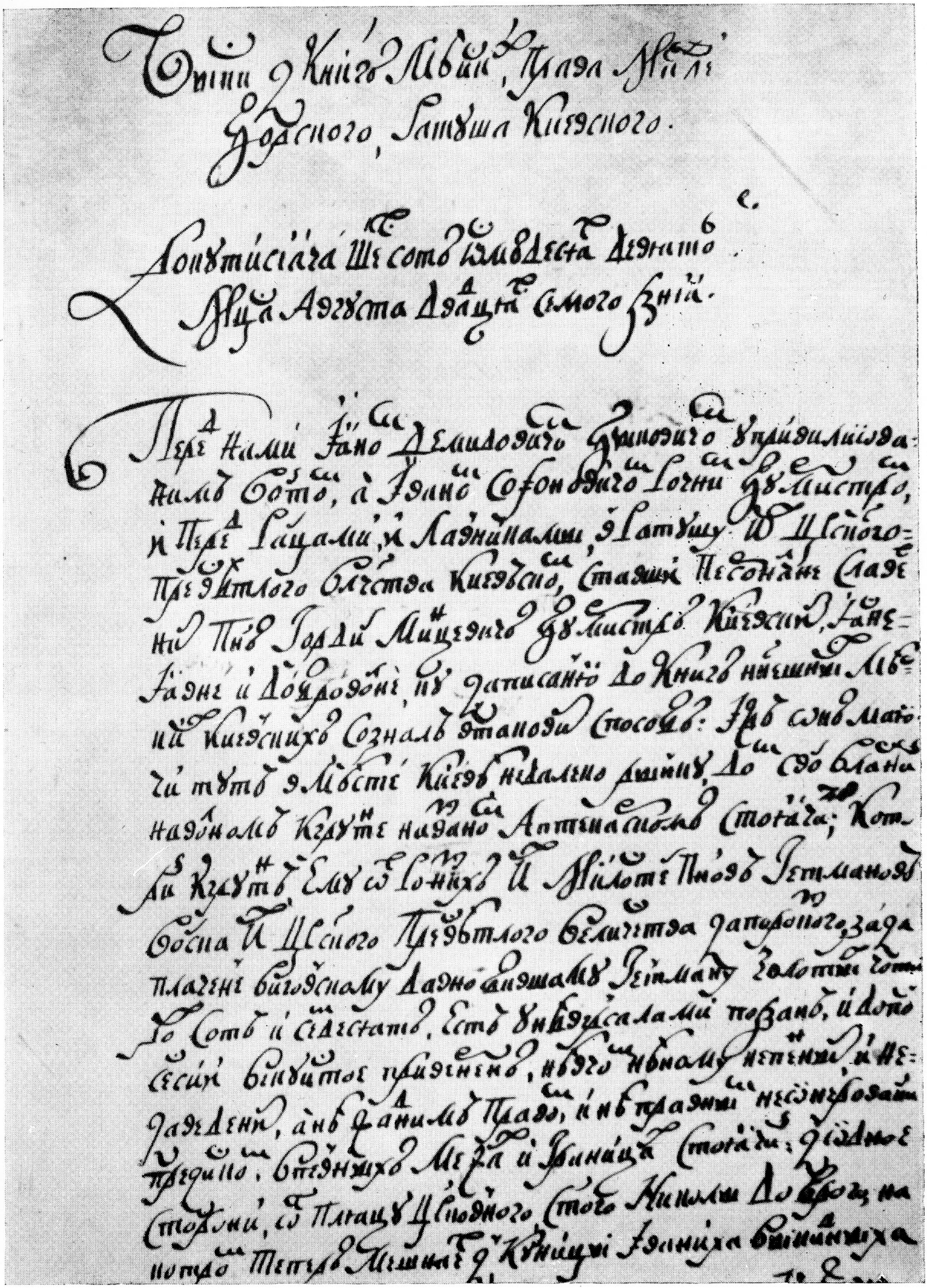

Купчий запис. Почеп, 6 травня 1684 р. (ЦНБ, АН УРСР, відділ рукописів, І, 50 479, Лаз. 3).

Выпис з книг мѣских права майдеборского ратуша Києвского.

Року тисяча шестсот осмдесят девятого, мсца августа двадцят семого дня.

Перед нами, Яном Демидовичом Быковичом, упривилнованим войтом, а Іваном Софоновичом, рочним бурмистром, и перед райцами и лавниками в ратушу их црского пресвѣтлого влчства києвском, ставши персоналне, славетний пн Гордий Минцевич, бурмистр києвский, ясне, явне и доброволне ку записаню до книг инешних мѣских києвских сознал в таковый способ: іж он, маючи тут, в мѣсте Києвѣ, недалеко рынку дом свой власний на волном кгрунте, названом аптекарском, стоячий, который кгрунт єму от розних их милостей пнов гетманов Войска их црского пресвѣтлого величества Запорозкого, за заплачене Виговскому, давно бившому гетману, золотых чотирох сот и семдесят, єст унѣверсалами подан и до поссессии векунстоє привернен, нѣ в чом нѣкому непенный и незаведений, а нѣ жадним правом и нѣ правным неоперований презиском, в певных межах и границах стоячий: з одноє стороны — от пляцу црковного, стого Николы Доброго, на котором тепер мешкает з Куницы Іваниха Выкидныха...

Выпис з книг Мійских Права Магдебурского Ратуша Киевского.

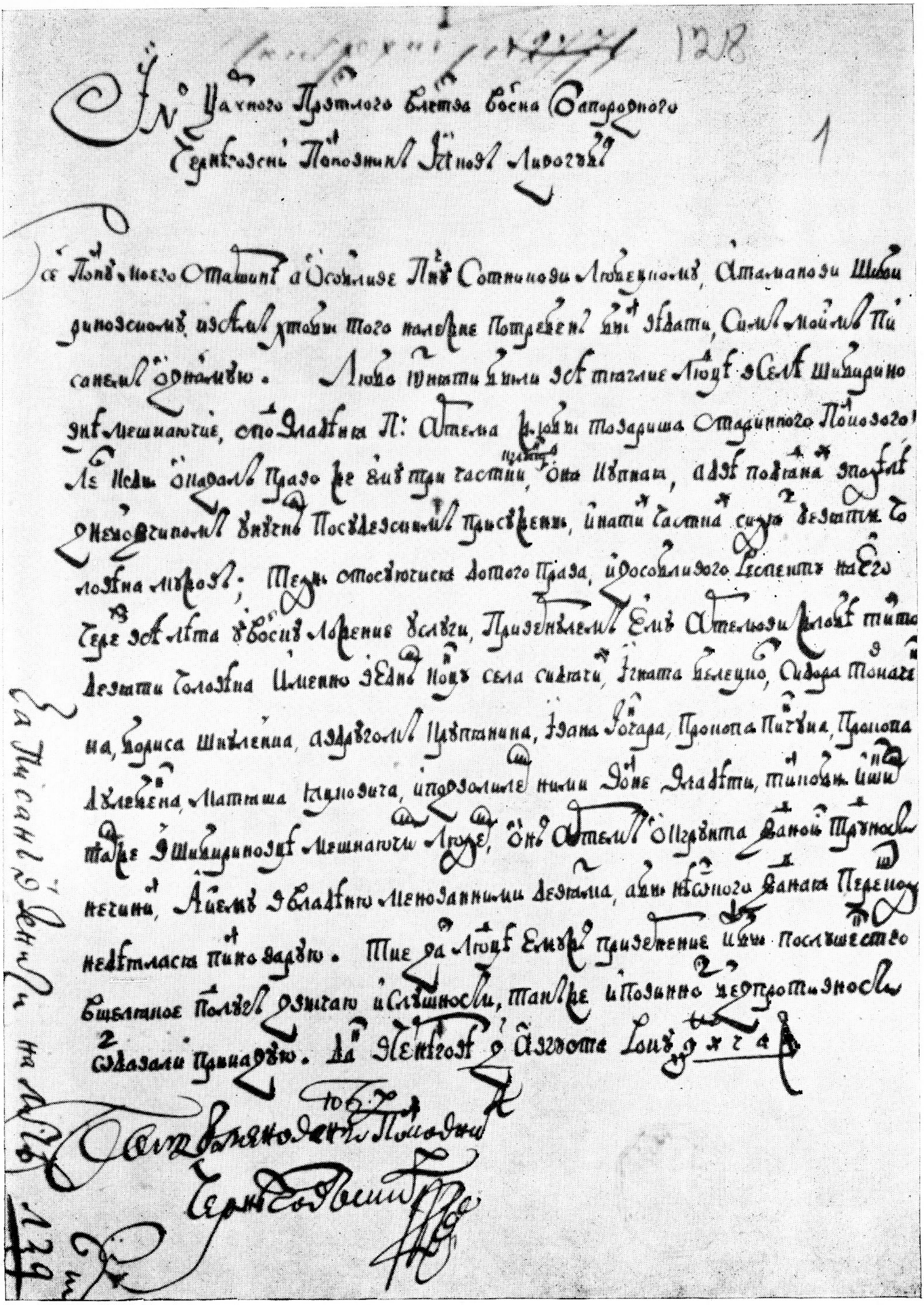
Року тисяча шестсот осмдесят девятого Месяца Августа двадцат семого дня.

Витяг із міських книг Київської ратуші. 27 серпня 1689 р. (Архів ЛВІІ АН СРСР, к. 238 (ІІ), 128, спр. 69/63).

Їх царского прсвтлого влчства Войска Запорозкого чернѣговский полковник Яков Лизогуб.

Всей полку моєго старшинѣ, а особливе пну сотникови любецкому, атаманови шибиринскому и всѣм, хто бы того належне потребен был вѣдати, сим моїм писанем ознаймую. Любо отняти были всѣ тяглыє людцѣ, в селѣ Шибириновцѣ мешкаючиє, с под владения п Артема Жлобы, товариша старинного полкового. Леч кгды оказал право, же єму три частини кгрунту, одна крупная, а двѣ под дяках в подѣлѣ з небожчиком, унучком посудевским, присужены и на тих частках сидят девят чоловѣка мужов, теды, стосуючися до того права и з особливого респекту на єго через всѣ лѣта у войску ложениє услуги, привернулем єму, Артемови Жлобѣ, тих то девяти чоловѣка, именно: в єдном концу села сидячих — Ігната Белецкого, Сидора Товкаченка, Бориса Шкуленка, а в другом — Крупяника, Івана Гончара, Прокопа Пинчука, Прокопа Дулебенка, Матюша Яцковича и позволилем ними волне владѣти. Тилко бы иншим, там же в Шибириновцѣ мешкаючим людем, он, Артем, о кгрунта жадної трудности не чинил. А и єму в владѣню менованими девятма абы нѣ от кого жадная перешкода не дѣялася, пилно варую. Тыє зас людцѣ, єму ж привернениє, иж бы послушенство вшелякоє, подлуг звычаю и слушности, так же и повинност без противности отдавали, приказую. Дан в Чернѣговѣ, 7 августа, року 1691.

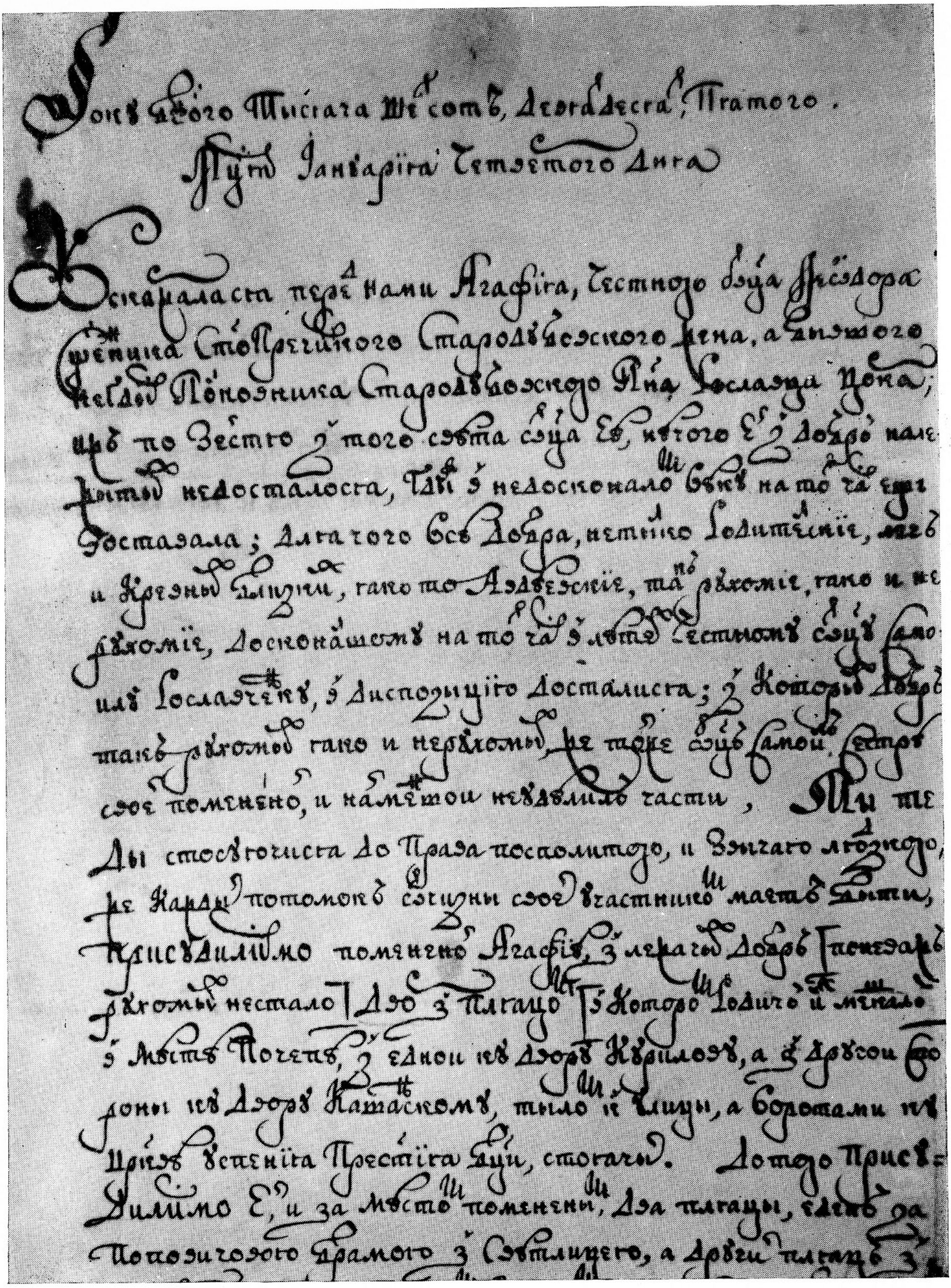
Звышменованный полковник чернѣговский.

Наказ чернігівського полковника Якова Лизогуба. 7 серпня 1691 р. (ЦДІА УРСР, ф. 133, оп. 1, спр. 128).

Року бжого тысяча шестсот девятдесят пятого,
мсця януарія, четвертого дня.

Ускаржалася перед нами Агафія, честного отца Феодора, сщенника стого пречиского стародубовского жена, а бывшого негдыс полковника стародубовского пна Рославца цорка, иж по зейстю з того свѣта отца єѣ, нѣчого єй з добр належитых не досталося, гды ж в недосконалом вѣку на тот час єще зоставала. Для чего всѣ добра, не тылко родителскіє, леч и кревных близких, яко то Авдѣєвскіє, так рухоміє, яко и нерухоміє, досконалшому на тот час в лѣтех честному отцу Самоилу Рославченку в диспозицію досталися. З которых добр, так рухомых, яко и нерухомых же той же отц Самоил сестрѣ своєй помененой и наймєншои не удѣлил части. Мы теды, стосуючися до права посполитого и звычаю людского, же каждый потомок отчизны своєй участником маєт быти, присудилисмо помененой Агафіѣ з лежачих добр (поневаж рухомых нестало) двор з пляцом (в котором родич их мешкал в мѣстѣ Почепѣ, з єднои ку двору Курилову, а з другой стороны ку двору Кашанскому, тылом — к улицы, а воротами — ку црквѣ Успенія престія бци стоячый. До того присудилисмо єй и за мѣстом помененным два пляцы: єден — за поповичовою брамою з свѣтлицею, а другий пляц з...

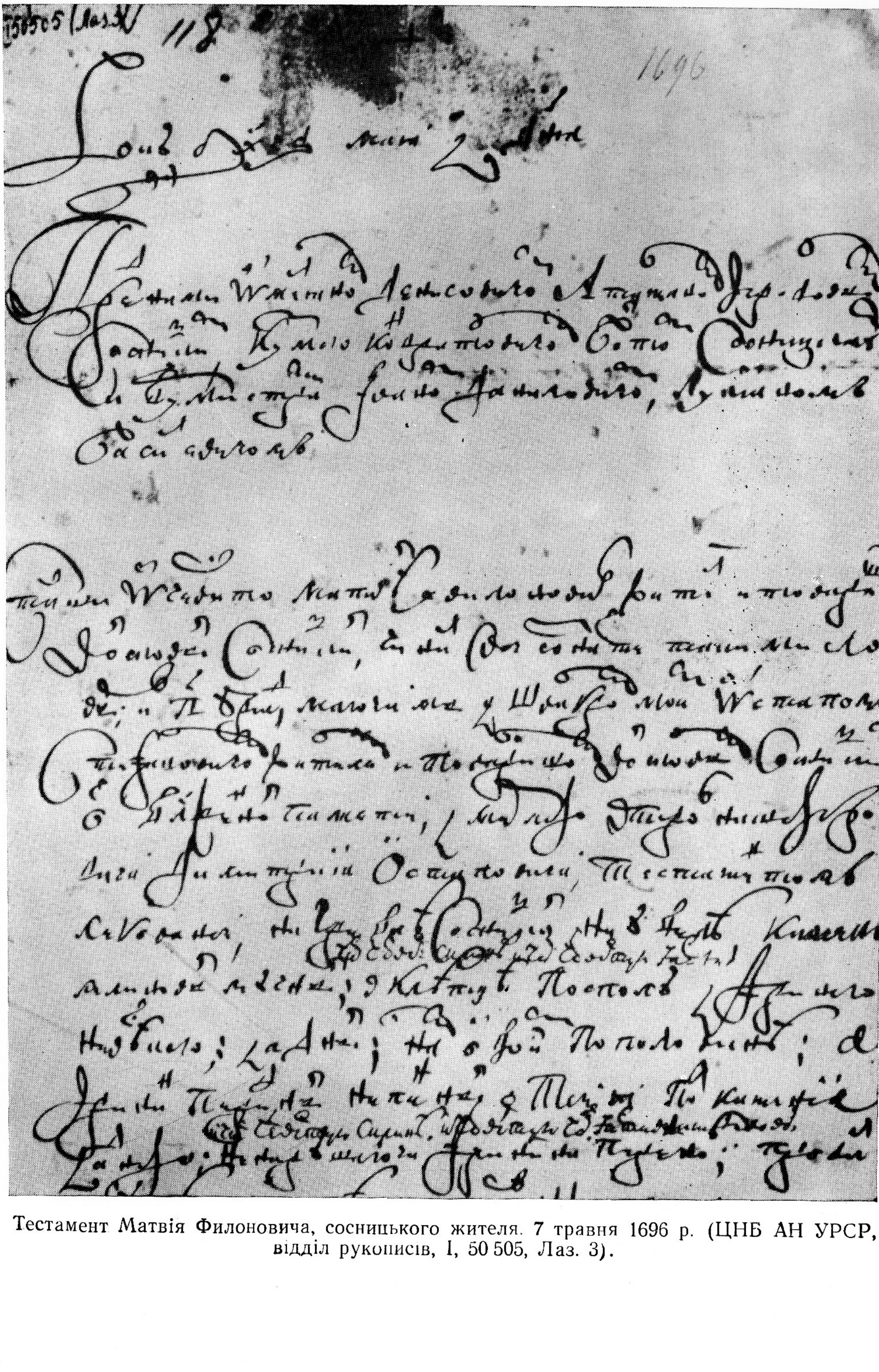

Лист чернігівського і новгородського архієпіскопа Феофана. 4 січня 1695 р. (Архів ЛВІІ АН СРСР, к. 238 (ІІ), 128, спр. 70(71)).

Року 1696, мая 7 дня.

Пред нами, Омеляном Денисовичом, атаманом городовым сосницким, Кузмоюо Кондратовичом, войтом сосницким, и бурмистром Іваном Даниловичом, Лукяном Василевичом.

Ставши очевисто, Матвѣй Хвилонович, жител и товариш войсковый сосницкий, чинил своє сознате такими слови. Иж п уряд, маючи мы, з швакром моим Остапом Стефановичом, жителем и товаришом войсковым сосницким, от блженной памети змерлого второго нашего родича Димитрия Остаповича, тестаментом лекован, на греблѣ сосницкой, на Убелѣ, камень млыновый мучный (част четвер Скринѣ и част четвертую Ярини) в Клѣтцѣ посполу з Іриною, нивѣсткою, задный, нам обоїм по половинѣ, а Іринин передный, непенный. С тем я, под каменіа заднего (част четвертую Скринѣ и четвертую част Ярини...) не нарушаючи Іринини переднего, продал...

Тестамент Матвія Филоновича, сосницького жителя. 7 травня 1696 р. (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І, 50 505, Лаз. 3).